

SZABÓ GÉZA – CSÁNYI VIKTOR

A Balkán felől érkező népekhez köthető újabb 16–18. századi leletek Tolna megyéből

BEVEZETÉS

Tanulmányunk célja az elmúlt másfél évtizedben Tolna megye területén általunk feltárt vagy megfigyelt 16–18. századi, eddigi tudásunk alapján délszlávokhoz köthető régészeti leletek, leletegyüttesek közreadása és összehasonlító vizsgálata. Ma már jól látható, hogy a forrásokban és a szakirodalomban mint rác, horvát, szerb, „telepített ráják”, sátorlakók, vlah vagy iflák elnevezéssel említett népesség etnikai hovatartozásának meghatározása, régészeti hagyatékuk elkülönítése sokkal összetettebb kérdés, mint azt korábban Zombor-Repülőtér vagy Dombóvár-Békató lelőhelyek temetői alapján gondoltuk.¹ Egy tipokronológiailag jól meghatározható leletanyag helyett több forrásanyag együttes (történeti, néprajzi és régészeti) vizsgálata alapján a korábbinál lényegesen árnyaltabb kép bontakozik ki előttünk. Az alábbiakban ismertetésre kerülő régészeti leletek (fazékkemence, sütőharang, cserépbogrács) és jelenségek alapján mindenképpen elgondolkodtató a tény, hogy az egyes tárgyak párhuzamai ellenére továbbra sem ismert a Balkánról legalább a tárgytipusok szélesebb csoportjának hasonló, egyidejű és valamely térségben koncentráltan jelentkező anyaga.²

Így a beköltözők etnikumával, életmódjával, az általuk elfoglalt települések kontinuitásával kapcsolatban az újabb és újabb leletanyagok előkerülésével párhuzamosan a megválaszolatlan kérdések száma még inkább tovább nő. Az óhatatlanul is újabb kérdéseket felvető tanulmányunkban az alábbi régészeti feltárások megfigyeléseit ismertetjük: 1. Bonyhád-Forberger utca (2015); 2. Bonyhád-Tesco (2007); 3. Dombóvár-Tesco (2007); 4. Dombóvár-Aldi (2009); 5. Dombóvár-Radnóti utca (2011); 6. Mórágypark-temető; 7. Bátaszék-Dió (2008); 8. Bátaszék-Svábhegy (2015); 9. Várdomb-Sárpilisi elágazó (2007).

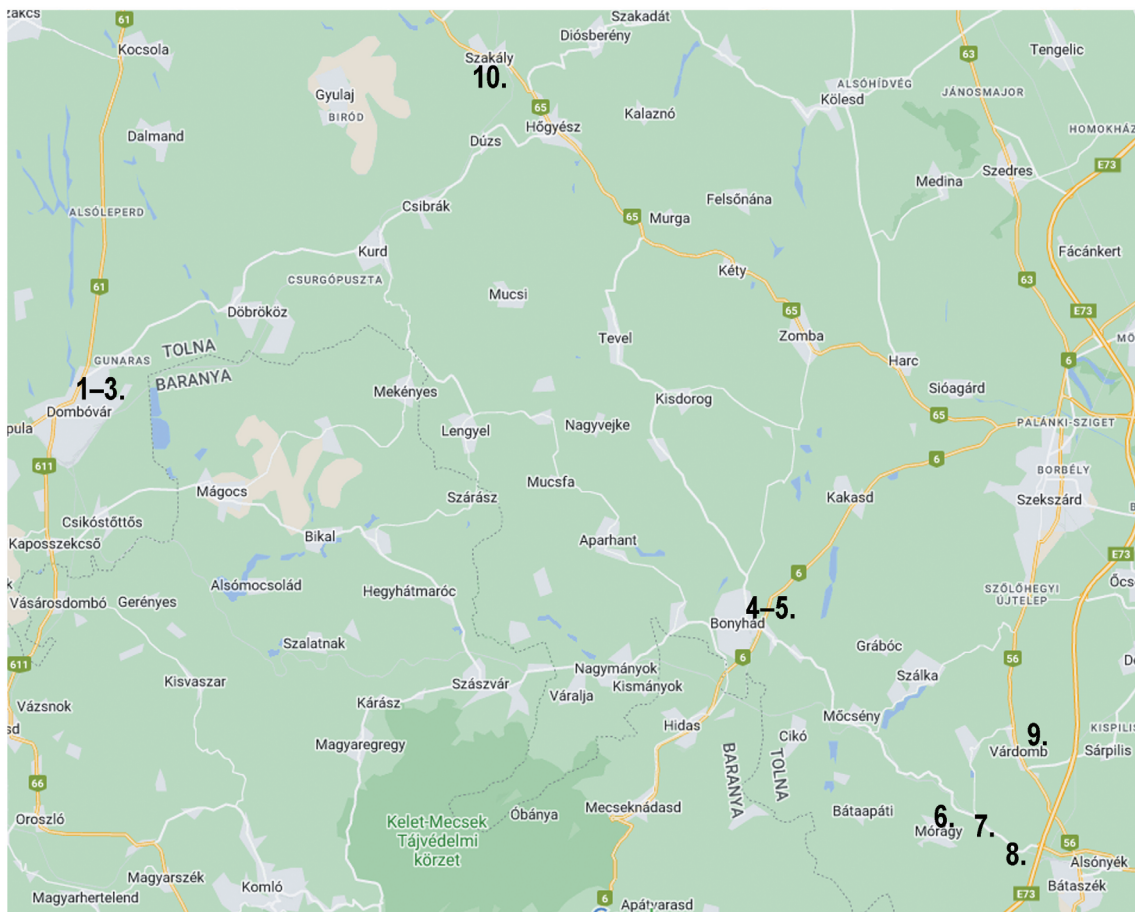
Általánosságban elmondható a megfigyelések körülményeiről, hogy a feltárt jelenségek kisebb felületű, mentő jellegű feltárások során előkerült temetkezések és telepjelenségek. A települések esetében általában több régészeti korszakkal jellemezhető, vízparti lelőhelyekről van szó. Temetkezések

¹ Wicker Erika is arra hívja fel a figyelmet, hogy a betelepülők etnikumát csak viszonylag tág keretek között lehet meghatározni, az egyes településeken belüli keveredésük arányára sincsenek adatok (WICKER 2008, 27).

² WICKER 2008, 21.

1. Dombóvár-Tesco (2007)
2. Dombóvár-Aldi (2009)
3. Dombóvár-Radnóti u. (2011)
4. Bonyhád-Tesco (2007)
5. Bonyhád-Forberger u. (2015)
6. Mórág-Rác-temető
7. Bátaszék-Diós (2008)
8. Bátaszék-Svábhegy (2015)
9. Várdomb-Sárpilisi elágazó (2007)
10. Szakály-Csernyéd

1. kép. A tanulmányban említett régészeti feltárások helyszínei

Bátaszék-Diós, Bátaszék-Svábhegy, Dombóvár-Tesco, Dombóvár-Radnóti utca, Mórág-Rác-temető lelőhelyekről kerültek elő. Települések részletei Bonyhád-Tesco, Bonyhád-Forberger utca, Dombóvár-Aldi, Várdomb-Sárpilisi elágazó lelőhelyről ismertek (1. kép).

1. BONYHÁD-FORBERGER UTCA

2015-ben a Forberger utca meghosszabbításában, a Völgységi-patak felett átívelő új híd és út nyomvonalának egy részén került sor megelőző feltárássra, amely a várost a dombok alján futó 6-os főúttal köti össze. Az ásatás során összesen 188, telephez tartozó objektumot tártak fel, melyek közül az egyik legnagyobb kiterjedésű és a településrészlet egészét meghatározó fontosságú a malomtó (BFQ004) volt.³

A tavat metsző kutatóárok aljában elhelyezkedő objektumokat figyeltek meg, melyekből többségében Árpád-kori leletanyag került elő. Ez arra utalt, hogy itt egy Árpád-kori település lehetett, amelynek helyén a későbbiekben vízszintes bevágással hozták létre a malomtavat. A rétegekből

³ SZABÓ et. al. 2016.

előkerült késő középkori anyag arra mutatott, hogy a tavat a késő középkori település pusztulása után, annak anyagával töltötték fel. A Bartók Béla utcai ágon, a domboldal aljában számos objektum került elő, melyek a leletanyaguk alapján Bonyhád késő középkori településéhez köthetőek. Ezek közé az objektumok közé tipikusan településre jellemző építmények, egy műhely, házak, vermek, kemencék, gödrök, cölöplyukak, kutak tartoztak.⁴

Tanulmányunk szempontjából ki kell emelni az úgynevezett bosnyák kerámiákat, melyek elnevezése nem funkciót, hanem készítési technikai sajátosságokat takar. A 2015-ben Bonyhádon feltárt, kézi korongon készült, ebbe a csoportba sorolható edények között fazékként, korsóként, sütőharangként, hordozható „fazékkemenceként” meghatározható töredékek kerültek elő (1. tábla 2, 5, 8–12). Sütőharanggal a szabadtéri, sütőtálban való sütés közben sültélesztáfafedtet fedték le. Pelyvás soványítású sütőharang töredékek a BFQ051–52. számú, kéthelyiséges, földbe mélyített épületből, valamint a BFQ053. objektumból kerültek elő (1. tábla 10–12).⁵

2. BONYHÁD-TESCO

2007 őszén, a Tesco áruház építését megelőzően végzett mentő feltárás során összesen 1883 m²-t tártak fel, ahol 170 régészeti objektum került elő a tatárjárás és a török kor közötti időszakból. A beásásokból és az építési területen gyűjtött szórványokból összesen 5260 kerámia-, fém- és üvegtárgy, valamint patics, kő és kőeszköz került nyilvántartásba.⁶ A korábbi, 14–16. századra keltezhető telepjelenségek közé beásva egy földbe ásott, nagyméretű, kavicsos soványítású, fazék formájú edény (BTQ005J1) került elő. A mélyen az altalajba ásott, talpára állított, nagyméretű fazék formájú edény körül objektum feltárása nem rajzolódott ki. Az edény kézi korongon készült, anyaga kavicsos és homokkal soványított, szürkésbarnára égetett. Nagyméretű, kihajló, felhúzott, lekerekített, a külső oldalán függőleges állású, éles vonalban végződő peremű, rövid, tölcéses nyakú, közel függőleges, vastag falú, széles, lesimított aljú. Perem átmérője 32 cm, magassága 40 cm, talpátmérője 20 cm, leltári száma: 2008.02.005.001. (2. tábla 1). Az edénytípust a későbbi kutatások során sikerült elkülöníteni és fazékkemenceként meghatározni.⁷ Erre az edénytípusra jellemző a belsején, az aljhoz közeli töredékeken megfigyelhető másodlagos hőhatás, a belső felület enyhe kormolódása (2. tábla).

3. DOMBÓVÁR-TESCO

A Kis-Konda-patak nyugati partán épülő Tesco áruház területén 2007-ben végzett régészeti feltárás során több mint 18.000 m²-en feltárt 528 objektum (sír, gödör, ház, kemence, árok) több korszak településének és temetőjének leleteit tartalmazta. A réz- és bronzkori település, a kelta, valamint az Árpád-kori falurészlet mellett késő római, illetve középkori temető sírjai kerültek elő.⁸ A templom nélküli, 16–17. századi temetőben közvetlenül a szántás szintje alatt megnyesett felületen nyugat–keleti tájolású, szegényes mellékletű sírt tártak fel.

DTQ042: Háton nyújtott 30–50 éves férfi nyugat–keleti tájolású sírja (3. tábla 1). A földmunkák bolygatása ellenére is látható volt, hogy a lábai nyújtva, a bal kar behajlítva volt oly módon, hogy a bal kézfej a bal medencecsonton, illetve a keresztcsonton nyugodott. A farokcsigolyák alatti részen pedig egy zöldre oxidálódott, összelapult, eredetileg gömb alakú, rossz minőségű ezüstből készített fülesgomb volt (*DTQ042J1*). Az elhunyt személy mintegy 161 cm magas volt, bal térdízületében enyhe gyulladás alakult ki, a bal sípcsont medialis felszínén enyhe csonthár-

⁴ SZABÓ et. al. 2016, 72.

⁵ SZABÓ et al. 2016, 95.

⁶ CSÁNYI – SZABÓ 2012.

⁷ SZABÓ et al. 2016, 95–96; SZABÓ 2017.

⁸ SZABÓ 2010.

tyagyulladásra, az ágyéki szakaszon a csigolya közti porckorongok gyulladására utaló nyomok vannak, a háti csigolyák testén pedig Schmorl-hernia látható (3. tábla 5).⁹ A sírgödör vágta az Árpád-kori objektumokat.

DTQ043: Az Árpád-kori hamus településréteg nyesett felszínén 186×90 cm nagyságú, téglalap alaprajzú, barna, humuszos betöltésű folt rajzolódott ki. Az 5 cm-re mélyülő sírgödörben fejfel nyugatnak fektetett, háton nyújtott 20–25 éves nő rossz megtartású csontváza volt. A jobb kulcscsont és a gerinc találkozásánál, kicsi, mintegy 8 mm átmérőjű, rossz minőségű ezüstműből készült füles gomb volt (DTQ043J1). Az elhunyt személy számított magassága 154,1 cm volt, a háti és ágyéki csigolyák testén Schmorl-hernia látható, mindkét csípőjén és a bal könyökízületben a porc enyhe degenerációja látható.

DTQ050: Állva eltemetett 40–50 éves, mintegy 155 cm magas nő maradványai a késő középkori sírok vonalában (3. tábla 2). A közel függőleges helyzetű csontváz lábai a bokarészen összeértek, ami felveti annak a lehetőségét, hogy az allábszárakat összekötötték. Deréktól, a keresztcsont fölötti csigolyasortól hiányzik a csontváz többi része, a csekély mélység miatt feltehetően a talajmunkák során semmisült meg. A bal láb kontrásan befejtve, a jobb láb egy kicsit behajlított állapotban volt. A felül 60 cm, alul 40 cm átmérőjű sírgödör a nyesett felszíntől még 1 méterre mélyedt az altalajba. A bontás során úgy tűnt, hogy a személyt közvetlenül nekitámasztották a lefelé fokozatosan szűkülő, majdnem oszlophelyszerű sírgödör nyugati oldalának, ilyen módon a csontváz maga keletre nézett, mint a késő középkori temető többi sírja. Melléklete nem volt. Az antropológiai vizsgálat betegségre vagy erőszakos beavatkozásra utaló nyomot nem talált, viszont a jobb sarokcsont belső felszínén egy 23 mm hosszú vágást figyelt meg, amely nem mutatta a gyógyulás jeleit. Ez a vágás nem volt halálos, de például lassú elvérzést okozhatott. Az ágyéki gerincszakaszon enyhe spondylosis deformans is látható.

DTQ113: Fejfel nyugatnak eltemetett, 20–25 éves nő sírja. A háton nyújtott váz koponyája felfelé nézett, a kinyújtott lábak vége egymásnak fordult. Melléklete nem volt.

DTQ149: Háton nyújtott, 20–25 éves, mintegy 157 cm magas nő nyugat–keleti irányú, melléklet nélküli sírja. A földmunkák a mellkasi részen megbolygatták. A kinyújtott lábak közül a bal térdben kicsit felhúzva, enyhén behajlítva volt. A jobb vállízületében enyhe gyulladás volt.

DTQ150: Háton nyújtott, mintegy 2–3 éves gyermek nyugat–keleti irányú, melléklet nélküli sírja. A jobb sípcsontján enyhe csonthártyagyulladás nyoma látható.

DTQ151: Állva eltemetett fiatal, 14–17 éves leány sírja közvetlenül a DTQ043. temetkezés északi oldalán (3. tábla 3). A felső testrész a talajmunkák során a 3. derékcsigolyától felfelé megsemmisült. A szűk, oszlophelyszerű, a nyesési szinttől egy méterre mélyedő sírgödör nyugati oldalán volt egy kis padka, amire mintegy „ráültették” az egyént. Az összeérő térdek, a szorosan egymás mellett lévő allábszárak alapján felmerül, hogy az illető bokáját összekötötték. Az antropológiai vizsgálat betegségre vagy erőszakos beavatkozásra utaló nyomot nem talált. A sír bontása során azonban megfigyeltük, hogy a csontváz deréktáji részétől egészen a térd ízületi részéig mintegy tucatnyi apró, 2–4 mm átmérőjű sárga, kék, zöld, kerek és hosszúkás üvegyöngy szóródott szét (3. tábla 4). A gyöngyök egy része az ízületi részek közé is bekerült, ami összességében arra mutat, hogy azok nem felfűzve, hanem szándékosan szétszórva, a sírföldbe keverten kerültek a leány mellé.

DTQ200: Háton nyújtott, mintegy 5–6 éves gyermek nyugat–keleti irányú, melléklet nélküli sírja. A feje a bal vállához billent, a bal alkart a jobb könyökhöz hajlították, a jobb alkar pedig a bal medence lapáton pihent, a kinyújtott lábai párhuzamosak voltak.

A megfigyelt temetkezéseket három irányból a feltárt terület széles sávja vette körül, az északi részen pedig a Kis-Konda-patak mocsaras kiöblösödése zárta. Így kizártnak tartható, hogy a temető

⁹ A lelőhely embertani anyagának vizsgálatát Hajdu Tamás végezte, munkájáért, a közlésre átadott adataiért ezúton is köszönetet mondunk.

bármely irányba folytatódhatott volna. A sekély, több esetben bolygatott sírok alapján elképzelhető, hogy a talajmunkák során néhány nyom nélkül megsemmisült. Az egy sorban, mintegy 25 méter hosszú észak–déli irányú vonal mentén elhelyezett sírok mindenképpen kis száma, a hat felnőtt, két gyermek maradványai rövid ideig használt családi temetőre utalnak. A sírsorba illeszkedő két álló temetkezés esetében a koruk alapján felmerülhet az anya–leánya kapcsolat lehetőség is. A rendellenes temetés mögött valamilyen megszégyenítő büntetés állhat, amit az összekötözésre utaló lábtartás, valamint a DTQ050. sírnál a jobb sarokcsont belső felszínén megfigyelt, lassú elvérzést, további és hosszabb szenvedést okozható vágás nyoma is alátámaszt. Ebbe a sorba illeszthetően a DTQ151. sírban szétszórt gyöngyök alapján fejdísz vagy gyöngysor szándékos megrongálására, széttépésére, darabjainak a sírba hajítására lehet gondolni. A keleti néprajzi párhuzamokból jól ismert a nők egyik legsúlyosabb megszégyenítő büntetése, az agyonkövezés, amikor a házasságtörésért, fajtalankodásért stb. a bűnös személyt a válláig a földbe ássák, majd kővel halálra dobálják. A Dombóváron megfigyelt két állva eltemetett nőt a helyzetük, mélységadataik alapján – figyelembe véve az eredeti felszínt is – feltételezhetően élve temették el, gondosan ügyelve arra, hogy hosszasan szenvedjenek, hiszen már a föld mellkasra ható nyomása önmagában is nehezített légzést okozott. Az, hogy a nőiségük jelképeit is megsemmisítették, a széttépett darabjait, a gyöngyöket melljük dobták, inkább már csak a többiek elrettentő figyelmeztetéséhez tartozott. Azt, hogy megelégedtek-e a megszégyenítés és az élve temetés borzalmaival, vagy még meg is kövezték őket, sajnos a test felső részének hiánya miatt egyik esetben sem lehet eldönteni.

4. DOMBÓVÁR-ALDI

Az Aldi áruháznak a Kis-Konda-patak keleti partján tervezett építkezése helyén 2009-ben a 10.506 m² területet érintő humuszosítás során összesen 462 objektumszámot osztottunk ki, melyek késő bronzkori és középkori telepjelenségekhez, valamint egy, a középkortól a 18. század közepső harmadáig üzemelő malomhoz tartoztak (4. tábla 1). Különösen fontos, hogy ez utóbbi helyszínen a feltöltési rétegben számos gótikus, 13–14. századi kőfaragvány is előkerült, melyek az ábrahám-cisztercita apátság épületéhez tartoztak (4. tábla 3–4).¹⁰ Az Árpád-kori település objektumai mellett, elsősorban a malomárok környékén nagy mennyiségű késő középkori, török kori leletanyag került elő. A feltehetően a szemközti dombon a Tesco áruház építéskor feltárt temetőhöz tartozó település 63 beásását bontottuk ki. Ezekből török mázas edények darabjai, hálósúlyok, tálak, lábasok, redukált égetésű és sárga gyorskorongolt korsók, jellegzetes bepecsételt díszítésű, úgynevezett „bosnyák” kerámiatöredékek kerültek elő, valamint cseréppipa és néhány cserépbogrács-töredék látott napvilágot (5. tábla). A peremüknél T keresztmetszetű, oldalukon körbefutó vonalakkal, hullámvonalakkal díszített cserépbográcsok az Árpád-koriaktól eltérően már gyorskorongon készültek (5. tábla 1–3). A korszakban már szokatlan módon a leletek csaknem fele kézi korongolású edény, főként kavicsal vagy homokkal soványított, zömében erősen csillámos szürke, szürkésbarna, gyakran feketére égetett fazekak (5. tábla 5). Néhány alján kis kereszt alakú fenékbélyeg látható. A gyorskorongon készült korsók és kancsók egy része redukált égetésű szürke, díszítetlen, másik csoportja vörös, illetve sárgásbarnára égetett, finoman bekarcolt fésűs vonalkötegekkel, hullámvonalakkal, függönyívvel, néha fogaskerékkel benyomott vonalsorokkal díszített (5. tábla 6–7). A párhuzamaik alapján egyértelműen a Balkán felé mutató edénytípusok mellett a késői leletek között néhány írókás és sgraffitos tál-töredék is feltűnik, ami az írott forrásokkal összhangban arra utal, hogy e kis település rác népessége megérte a 18. eleji változásokat is. A sgraffitos kerámia része a török kori és balkáni hagyományoknak is, azonban az előkerült leletek vizeszöld ólomháza egyértelműen a német területek felől már a 16. századtól érkező, de

¹⁰ SZABÓ 2010, 60.

tömegesen csak a 17–18. század fordulójától az újonnan beköltöző német telepésekhez köthetően felbukkanó edényekhez tartozik (5. tábla 9–11).¹¹

5. DOMBÓVÁR-RADNÓTI UTCA

Dombóvár északkeleti részén 2011-ben a helyi vízmű szakemberei csőtörés szerelésekor a Radnóti utca középső szakaszától északra lévő kukoricáson keresztülvezető földes út mellett emberi maradványokat találtak. A mentő feltárás során négy csontvázast sirt tártunk fel.

DRQ01: A csőtörés munkagödre által a keresztcsigolyánál elvágott csontváz felső része. A téglalap alakú, nyugat–keleti irányú, a felszíntől 110 cm-re mélyedő, 60 cm széles sírgödörben a háton nyújtott egyén feje a bal váll felé enyhén elbillent, a felső karjai a test mellett nyújtva, az alkarjai enyhén behajlítva voltak. A bal alkarjának alsó fele hiányzott, a jobb alkarja és kézfeje a jobb medencelapát belső oldalán nyugodott. Melléklete nem volt.

DRQ02: Háton nyújtott felnőtt egyén nyugat–keleti irányú, melléklet nélküli sírja. A felszíntől 110 cm-re mélyedő, világosbarna, humuszos betöltésű, téglalap alakú beásás 60 cm (a lábánál 70 cm) széles, 210 cm hosszú volt. Az erős, robosztus csontozatú egyén felkarjai a felsőtest mellett, azzal párhuzamosan feküdtek, alkarkarjait mindkét oldalról behajlították a szeméremtájékra. A kinyújtott lábak a külső oldal felé kifordultak, mindkét lábszáron meglehetősen erős izomtapa-dási felületek voltak.

DRQ03: Háton nyújtott, vékony csontozatú felnőtt egyén nyugat–keleti irányú, melléklet nélküli sírja. A téglalap alakú, nyugat–keleti irányú, a felszíntől 120 cm-re mélyedő, 60 cm széles, 210 cm hosszú, világosbarna, humuszos betöltésű sírgödörben az elhunyt feje a bal váll felé enyhén elbillent. A felkarjai a felsőtest mellett, azzal párhuzamosan feküdtek, a bal alkarját a jobb medencelapáthoz, a jobbját a szívtájékra visszahajlították. A kinyújtott lábak a külső oldal felé kifordultak.

DRQ04: Felnőtt személy nyugat–keleti irányú sírja. Már a csőtörés munkagödrenek megnyesésekor felfigyeltünk arra, hogy a téglalap alakú, 70 cm széles, 210 cm hosszú, világosbarna, humuszos betöltésű beásás keleti végében szervesanyag-maradványok sötétebb elszíneződése van. A sír bontása során egyértelművé vált, hogy ez az elszíneződés a berogyott takaródeszkákat jelezte, bár magát a padkát nem sikerült megfigyelni. A berogyott fedél maradványait elsősorban a gerincoszlop jobb oldalán, a jobb oldali bordasoron, a jobb combcsont és a bal hosszúcsontok mellett, valamint a két láb között, egészen a lábujjak végéig lehetett követni. Sajnos a farostok irányát már nem lehetett megfigyelni. A csontváz kibontása után látható volt, hogy a halott feje hátracsuklott, ami arra utal, hogy párna lehetett a feje alatt. A felkarjai a felsőtest mellett, azzal párhuzamosan feküdtek, a bal kézfejét a medencéje jobb szélére, a jobbját egyenesen, lefelé fordított tenyérrel a combja mellé tették. A kinyújtott lábak a külső oldal felé kifordultak. A kulcs-csont vége és a jobb oldali 3. borda vonalában textilmaradványok között 12 egészen kicsi, fél centiméter átmérőjű fülesgomb volt (*DRQ04J1–4*). A koponyatetőn pedig egy hajtű 4 cm hosszú szártöredéke feküdt (*DRQ04J5*). A zöldre színeződött fémmellékletek rossz minőségű ezüstműből készültek (2. kép).

A leletmentés során feltárt kis felület alapján nem lehet megbecsülni a Radnóti utcai temető nagyságát, kiterjedését, de a több sorban kibontott sírok helyzete inkább egy nagyobb temetőre utal, semmint kis családi sírkertre.

¹¹ GERELYES 1985; NAGY – SZABÓ 2010, 236–237.

2. kép. Dombóvár-Radnóti utca temetkezései

6. MÓRÁGY-RÁC-TEMETŐ

A középkori Mórág a török hódoltság idején elnéptelenedett,¹² Borda András decsi jobbágy 1627-ben kelt jelentése szerint a falut a rácok szállták meg. Adójukat a 17. század közepén Pápara Batthyány Árpád tisztarttója, majd Veszprémben, Vajda István kezébe szolgáltatatták.¹³ Már amikor szolgáltatatták, s akkor is többnyire nem teljesen önként. Dunaföldvár 1703-as elfoglalása után a kurucok kardélre hányták a rác lakosságot, aminek hírére a mórágiak is elmenekültek. Csak 1711-ben jelentkeztek ismét Virág Ferencnél, hogy szerződést kötnének a letelepedésükhöz. De hamarosan már a börtönből panaszolták, hogy földesuruk, Kún Ferenc elzáratta s kifosztotta őket. Az elvett, levelükben felsorolt javak alapján jól kirajzolódik gazdálkodásuk és öltözetük is. Fő terményük a kender és a búza volt, de borsót, lencsét, dohányt, kukoricát is termesztettek, bort és pálinkát egyaránt készítettek. Sertést, marhát, csirkét, ludat tartottak, de érdekes módon lovat és juhokat nem említeneek. Nagyobb mennyiségben halmoztak fel mézet, diót és aszaltszilvát, valamint sajtot és

¹² SZILÁGYI 1992, 28.

¹³ SZILÁGYI 1992, 35–36.

vajat.¹⁴ (Az egy-egy sértettől elvett több kilónyi vaj mennyisége kapcsán felmerül, hogy az esetleg a tartós változata, carv lehetett.) A termények és az elvett mezőgazdasági felszerelések között szereplő kasza, kapa, sarló, eke az állattartás mellett jelentős szántóföldi tevékenységre, összességében meglehetősen komplex gazdálkodásra utalnak. A jelentős értéket képviselő vásznak, ruhák, köztük a kendők, övek, nyakékek ugyancsak az elvett javak között szerepeltek. Radoszlav Niodragovitjtól például konkrétan egy ökröt, két tehenet, két növendék marhát, négy sertést, 50 kila kenyérgabonát, 2 urna pálinkát, 1 mázsa sajtot, 6 nyolcadnyi kendermagot, 7 nyolcadnyi borsót és lencsét, 16 kéve kendert, 5 forint értékű vörös süveget, használt tunikát drága skarlátposztóból, rojtokkal 14 dénár értékben, négy női inget, két díszes férfinget, egyéb női holmikat, úgymint kendőket, nyakékeket összesen 16 darabot, egy szekérponyvát, egy ekét, 2 forint értékben ezüstgombokat, 4 forint értékben ezüstgyűrűket, egy övet 1 forint 50 dénárért, valamint háztartási eszközöket és üres hordókat vittek el. A birtokos részéről az erőszakos fellépés oka a késlekedő adó behajtása lehetett, amire az is alapot adhatott, hogy számos esetben a tiltott fegyverek, pisztolyok is ott voltak az elkobzott tárgyak között.¹⁵ A két rettegett rabló, Jemnenicza és Szekericza az 1723-as szüretkor a mórágyi kenéz lakásán a grábóci ortodox szerzetesek részvételével tartott keresztelői lakomán felkoncolta Jovan ispánt.¹⁶ Ez az utolsó csepp lehetett a pohárban, a földbirtokosuk a következő évben jobban adózó és békésebb német telepeseket hívott a faluba, akiknek többsége Pfalzból és Hessenből érkezett.¹⁷ Kún Ferenc háborgatásai, valamint a svábok életmódjából és értékrendjéből fakadó sorozatos összetűzések következtében a rácok elhagyták a települést. A temetőjükben lévő régi sírokat még sokáig látogatták a százkai, grábóci, nánai rokonok.¹⁸ Machán István az 1980-as években többször is felhívta a figyelmünket a falu északi szélén futó pincesor feletti domb bozótosában lévő helyszínre, ahol a gyerekek rendszeresen 17–18. századi emberi csontokat ástak ki. A helyi emlékezet szerint is a rácok temetőjének tartott helyszínen sajnos régészeti feltárás nem volt.

7. BÁTASZÉK-DIÓS

A Lajvér-patak és a Mórágyi-völgy délkeleti szegletében található Ráchegy északi oldalán az autópálya építéséhez agyagbányát nyitottak 2008-ban. Annak ellenére, hogy a patak völgyében számos régészeti lelőhely ismert, a bánya engedélyezési eljárása során a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal állásfoglalásában az építetöt nem kötelezte a kiviteli munkák során régészeti szakfelügyelet biztosítására. Szerencsére az egyik munkás felhívta a figyelmünket arra, hogy a töltésben az innen kiszállított földben emberi csontokat talált. A bányakapitány elmondása szerint ők a földmunkák során semmilyen régészeti leletet, jelenséget nem észleltek. A helyszín bejárása során a tető felől művelni kezdett és részben belépcsőzött bánya északnyugati sarkában, a Diósi-völgy feletti terasz lerészűzött partfalából kilógó hat-nyolc emberi csontvázrészlet, illetve további sírokra utaló beásások nyomait, valamint őskori településhez tartozó gödrök beásását figyeltük meg. Sikerült megegyezni a vállalkozóval, hogy szerződést köt a további földmunkák szakfelügyeletére, a leletmentéshez pedig biztosítja a szükséges segédmunkásokat és gépeket, cserébe vállaltuk, hogy úgy szervezzük a munkánkat, hogy az ne akadályozza a kitermelés folyamatosságát. A leletmentés során egy 16–18. századi temető 15 sírját és a Lengyeli kultúra hét településobjektumát tártuk fel (ezek leírását itt mellőzzük).

BDQ01: Háton nyújtott felnőtt személy bolygatatlan, dél–északi tájolású sírja. A bánya északi partfalában téglalap alakú, lekerekített sarkú, 196 cm hosszú, 80 cm széles világosbarna, humuszos

¹⁴ SZILÁGYI 1992, 37–38.

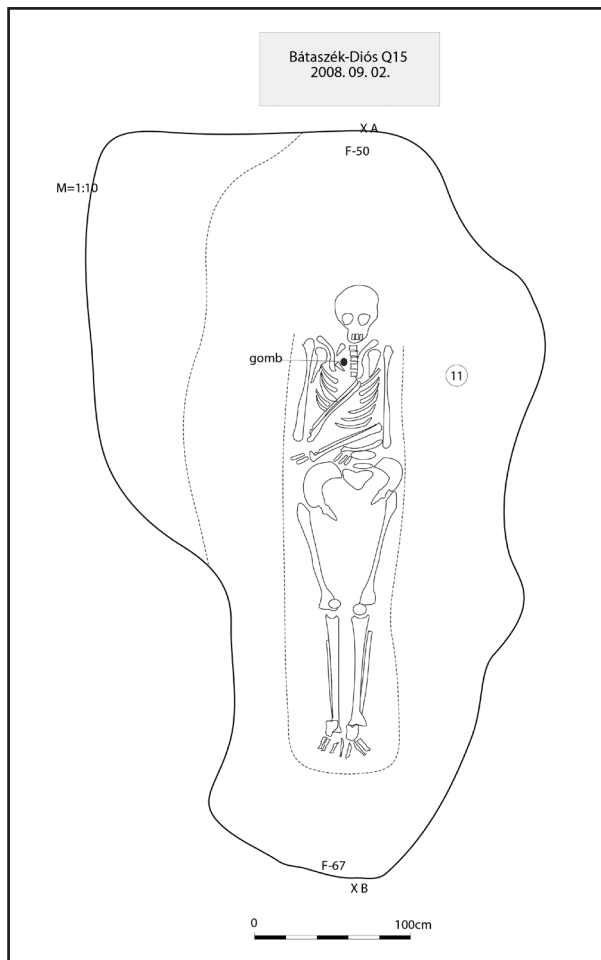
¹⁵ SZILÁGYI 1992, 38.

¹⁶ SZILÁGYI 1992, 40.

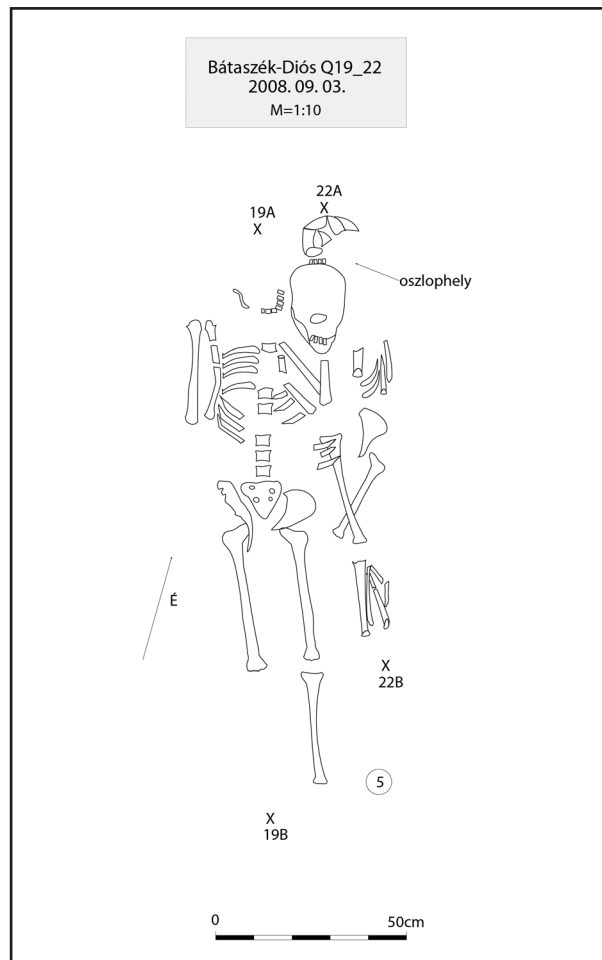
¹⁷ GLOCKNER 1978; SZILÁGYI 1992, 45.

¹⁸ SZILÁGYI 1992, 41.

- folt rajzolódott ki, amely 65 cm-re mélyedt a talajba. Az elhunyt bal alkarját könyékben behajlították, az ujjcsontok a jobb medencelapáton pihentek, a hasonlóan behajlított jobbjának a kézfejét a keresztcsonti részhez helyezték, a 163–165 cm magasságú személy lábait pedig kinyújtották. Melléklete nem volt.
- BDQ02:** Háton nyújtott 12–14 éves személy bolygatatlan sírja. A téglalap alakú, lekerekített sarkú, 106 cm széles, 177 cm hosszú, a nyesett altalajba 45 cm-re mélyedő sírgödörben fekvő fiatal testmagassága mintegy 125–128 cm lehetett. Feje a szegycsontra billent, az alkarjait könyékben behajlították, kezeit a mellkasán összekulcsolták, lábait kinyújtották. Melléklete nem volt, de a sír földjéből idegen koponyadarabok kerültek elő.
- BDQ03:** Csontváz nélküli sírgödör. A lekerekített sarkú téglalap alakú beásás hosszúsága 220 cm, szélessége 78 cm, alja egyenes volt. Annak kizárására, hogy nincs-e esetleg fülke- vagy padmaly-része, rábontással metszeteket készítettünk, de minden oldalán teljesen bolygatatlan volt a talaj. A gödör mérete, dél–északi irányú tájolása, betöltése, temetőn belüli helyzete alapján feltételezhető, hogy egy jelképes sír lehetett.
- BDQ04:** Szétdúlt csontvázas sír koponyadarabjai közvetlenül a szántás szintje alatt.
- BDQ06:** A földmunkák során elvágott dél–északi tájolású csontvázas sír lábrésze. A sírgödör szélessége 69 cm, felszíntől mért mélysége 60 cm volt.
- BDQ07:** A földmunkák során a vállánál elvágott dél–északi tájolású csontvázas sír. A téglalap alakú, lekerekített sarkú, 80 cm széles sírgödörben háton nyújtott személy jobb alkarját a szívűtájékra, a balt a vállához hajlították, lábait kinyújtották. A csontok felszedése során a bordák között a jobb kéz gyűrűs ujj legbelső ujjpercén egy zöldre oxidálódott lemezgyűrűt figyeltünk meg.
- BDQ08:** Háton nyújtott felnőtt személy bolygatatlan, dél–északi tájolású sírja. A téglalap alakú, lekerekített sarkú, 208 cm hosszú, 85 cm széles világosbarna, humuszos betöltésű sírgödör 30 cm-re mélyedt a nyesett altalajba. Az elhunyt bal alkarját könyékben behajlították, az ujjcsontok a szeméremcsonton pihentek, a jobb kézfeje a szívűtájékon volt, lábait pedig kinyújtották. Melléklete nem volt.
- BDQ09:** A földmunkák során a derékrészen elvágott dél–északi tájolású, kinyújtott lábú csontvázas sír. A sírgödör szélessége 59 cm, a nyesett felszíntől mért mélysége 15 cm volt.
- BDQ10:** A földmunkák során elvágott dél–északi tájolású csontvázas sír lábrésze. A sírgödör szélessége 40 cm, a nyesett felszíntől mért mélysége 10 cm volt.
- BDQ11:** A földmunkák során a combcsontnál elvágott dél–északi tájolású csontvázas sír lábrésze. A sírgödör szélessége 90 cm, a nyesett felszíntől mért mélysége 30 cm volt.
- BDQ14:** A földmunkák során a combcsont közepénél elvágott dél–északi tájolású csontvázas sír lábrésze. A közvetlenül a szántás szintje alatt lévő sír foltját nem lehetett megfigyelni, a háton nyújtott felnőtt egyén csontjai meglehetősen rossz állapotban voltak, de a bal lábszáron még így is megfigyelhető volt egy rendkívül erős törésnyom.
- BDQ15:** Háton nyújtott felnőtt egyén dél–északi tájolású bolygatatlan, padkás, deszkaborítású sírja. A téglalap alakú, lekerekített sarkú, 240 cm hosszú, 149 cm széles világosbarna, humuszos betöltésű sírgödör 67 cm-re mélyedt a nyesett altalajba. A beásás a csontváz feletti részen padkával beszűkült, ott csak egy 70 cm széles rész mélyedt le. A világosbarna, humuszos betöltés bontása során a padka magasságában egy sötétebb rétegben hosszirányú farostnyomokat figyeltünk meg, ami deszkaborításra utalt. Az elhunyt személy jobb alkarját a szívűtájékra, a balt a jobb medencelapáthoz hajlították, lábait kinyújtották. A jobb kulcscsontnál 1,2 cm átmérőjű, ezüstből készült fülesgomb volt (BDQ15J1) (3. kép).
- BDQ19, BDQ22:** Kettős temetkezés, egy felnőtt (BDQ19) és tíz év körüli gyermek (BDQ22) háton nyújtott, észak–déli irányú sírja. A környezetéhez képest ellentétes tájolású, közvetlenül a szántás szintje alatt lévő, enyhén bolygatott, rossz megtartású sír foltját nem lehetett megfigyelni, csak a teljes babára bontás után derült ki, hogy a két egyént együtt temették el. A gyermeket a

3. kép. Bátaszék-Diósz, BDQ15. sír

4. kép. Bátaszék-Diósz, BDQ19–22. sír

felnyújtott bal felsőtestéhez helyezték, lába szokatlan X helyzetben volt, ami a feltárt temetőrészen – akárcsak a kettős temetkezés vagy az ellentétes tájolás – csak ebben az egy esetben fordult elő. Mellékletük nem volt (4. kép).

BDQ20: Háton nyújtott felnőtt személy bolygatatlan, dél–északi tájolású, melléklet nélküli sírja. A téglalap alakú, lekerekített sarkú, 2 méter hosszú, 84 cm széles, világosbarna, humuszos folt rajzolódott ki, amely 29 cm-re mélyedt a nyesett altalajba. Az elhunyt bal alkarját könyékben behajlították, kezét a jobb mellére, jobbját pedig a bal medencére helyezték, a 155–160 cm testmagasságú személy lábait pedig kinyújtották. A bal combcsont felső harmadában egy rosszul összeforrt törés nyoma volt.

Az elpusztított temetkezések számát még megbecsülni sem lehet. A megfigyelt sírok száma, sűrűsége, többsoros elhelyezkedése azonban egy nagyobb temetőre mutat, amely az északi oldalon megmaradt teraszrészén még tovább folytatódik. A sírokat a két ellentétes fektetésű (BDQ19., 22) temetkezés kivételével dél–északi irányban ásták, de attól akár több fokkal is eltérhettek délnyugat felé.

A Papp Ildikó és Szabó G. Tamás által végzett embertani és patológiai vizsgálatok során a legtöbb csontvázon kóros elváltozásokat figyeltek meg.¹⁹ A BDQ1. sírban például az érett korú férfi esetében az osteophyták (csontnövedék) a gerincoszlop osteoarthritisére mutatnak, ami a 11. és 12. csigolyák ankylosisában (ízületrögzés) is megnyilvánult, a meszes pleurális kalluszképződés pedig tuberkolózisra utal. A bal csípőn az osteoarthritis nyilvánvaló jelei is láthatók, mind a comb-

¹⁹ Munkájukat és segítségüket ezúton is köszönjük.

5. kép. Bátaszék-Diós, patológias esetek a feltárt embercsontokon

csont, mind az acetabulum felszíne nagyrészt érintett. A combcsont fején jelentős szélső ajakhiány látható. Az érintett személy gerincbetegsége nagyon fájdalmas lehetett, az megváltoztatta a beteg járását, ami az ízületek rendellenes terheléséhez és coxarthrozishoz vezetett. A BDQ2. sírban fekvő korai juvenilis korú egyednél a csigolyatesteket szokatlan mértékben hypervascularisáltak, az ötödik ágyéki csigolya íve nyilvánvalóan spondylolysis miatt hiányzik. A BDQ20. sírban fekvő felnőtt férfi bal combcsontján a diaphysis a törés után elcsúszva forrt össze, így a bal lába megrövidült (5. kép). A combcsont ízületi felületén egy keskeny, de jól érzékelhető ívben enyhe erózió is volt. Az acetabulum pereme pontosan befedi ezt az ívet, amikor a lábat terpeszben tartják, mint például lovaglás közben. A BDQ22. sír esetében pedig a 7–11 éves gyermek lábának helyzete cerebrális bénulásra vagy Little-kórra, egy nem progresszív testi fogyatékoságra jellemző. Ennek az állapotnak az okai az agy konatális vagy perinatális hipoxiája lehetnek, beleértve az anyai vagy veleszületett fertőzéseket és mérgezéseket is. A neuronális károsodás rendellenes izomtónushoz és mentális zavarokhoz vezet. Ezek a betegségek többnyire hosszú távú ápolást igénylő állapotot jelentenek. Az a tény, hogy a súlyos fogyatékkal született csecsemőből gyermek lehetett, vagy a combcsonttörésnek volt ideje teljesen összehegedni, valamint az idősnek a temetkezések alapján feltételezhető magas aránya egyaránt a közösség hatékony szociális gondoskodására, szervezettségére utal.²⁰

8. BÁTASZÉK-SVÁBHEGY

Tereprendezés közben 16–18. századi temető sírjai kerültek elő. A helyszínen már csak a szétszóródott emberi csontokat és a rézsűben két bolygatott, nyugat–keleti fektetésű halott felsőtestének csontjait, valamint egy kemence maradványait figyelhettük meg. A jelenségek alapján feltehetően egy kisebb családi temető lehetett ott.

²⁰ SZABÓ – SZABÓ 2009.

9. VÁRDOMB-SÁRPILISI ELÁGAZÓ

A Szekszárdról Bátaszékre vezető 56. számú főút várdombi részén, a sárpilisi elágazónál 2007-ben került sor megelőző régészeti feltárássra, mely során 8710 m² felületen 230 objektumot tártak fel.

A 230 objektumból 165 a 12–16. századra keltezhető. A rendkívül gazdag leletanyagban festett, mázas, illetve bepecsételt peremű bécsi fazekak és a peremén T keresztmetszetű, késői cserép-bográcsok töredékei egyaránt voltak. A feltárt objektumok jól tükrözték a településrészlet szerkezetét, a házak (Q2., Q31., Q74., Q86.), illetve a hozzájuk tartozó vermek (Q1., Q4., Q8., Q118., Q126.), gödrök (130 db) és cölöphelyek (44 db) mellett több külső kemencét (18 db), hamusgödrot (3 db), árkot (17 db) és kutat (Q100., Q101., Q102., Q103., Q104., Q174.) is megfigyeltünk, de egy tömegsirt is (Q25.) találtunk. A feltárt objektumokból összesen több mint 21.000 tárgy, kerámia, fémtárgy, üveg, kő- és csonteszközök, téglák, tegulák, illetve ezek töredékei kerültek elő.²¹

A középkoron belül jól elkülönültek az Árpád-kori és a későbbi időszak településéhez tartozó beásások.²² A 14. századtól a 16. századig terjedően az egymást vágó, egymás közelében lévő beásások alapján ebben az időszakban folyamatos volt a település élete, szerves fejlődése, ami a terület egészen megfigyelhető égett pusztulási réteg szerint a török korban végleg megszakadt. Csak néhány lelet utal a romok közé beköltöző balkáni népek megjelenésére (Q002., Q085., Q086., Q105., Q107., Q207., Q213.).²³ A török kor elején elpusztított település romjai között csak rövid ideig húzódtak meg az idegen, feltehetően a Balkánról betelepülő csoportok, maguk után hagyva sajátos életmódjuk, kultúrájuk nyomait (1. tábla). A rendelkezésre álló adatokat összevetve egymással sikerült lelőhelyünket a középkori Kesztölc mezővárossal azonosítani.²⁴

AZ ÚJABB TOLNA MEGYEI 16–18. SZÁZADI RÉGÉSZETI LELETEK ÉS MEGFIGYELÉSEK ÉRTÉKELÉSE

16. századi fazékkemencék, sütőharangok és bográcsok

A régészeti feltárásokon gyakori, hogy olyan különös jelenségeket figyelünk meg, amelyek okát, magyarázatát szerencsés esetekben is gyakran csak évek múlva tudjuk megfejteni. Így jártunk a Dél-Dunántúl több késő középkori településfeltárásnál is, ahol számos szokatlan formájú és anyagú, belső oldalán feketére színeződött kerámiatöredék került elő. A nagyméretű főzőfazekakhoz hasonló kerámiák belsejére egyszerű korom égett. Az egyes darabok törésfelületén is az látszott, hogy egészen szokatlan módon, éppen a belsejük felől pirosabbak, égettebbek, onnan kaptak nagyobb hőt. Hatványozottan igaz volt ez az edények alsó harmadához tartozó darabok esetében. Csak közel egy évtized újabb feltárássai és távoli vidékek néprajzi párhuzamainak megismerése után sikerült kideríteni, hogy egy új tárgytípussal van dolgunk.

A Kárpát-medencében letelepülő, vagy azon átvonuló népcsoportok eltérő hagyományai, életmódbeli sajátosságai évezredekken keresztül a hátrahagyott kerámiák alapján követhetők az egyik legjobb módon. Különösen meghatározóak a táplálkozási szokásaikhoz kötődő edénytípusok. Az írott források megjelenése előtt főleg ezek alapján alkothatunk képet életformájukról, sokszor távoli kapcsolataikra utaló ételeikről, de néha még a középkori leletek között is találhatunk a leírásokból ismeretlen eszközöket. A Bonyhád-Tesco áruház építésekor megfigyelt, a dombok lábánál lévő középkori település közvetlenül a Pécsre vezető út mellett volt, így az átvonuló török hadak teljesen elpusztították. Az ásatás során a látszólag bolygatatlan altalajban egy mélyen beásott, talpára állított, nagyméretű fazék alakú edényt bontottunk ki. Körülötte semmilyen gödörre, házra utaló folt nem

²¹ SZABÓ et. al. 2018, 150.

²² SZABÓ et. al. 2019, 82.

²³ SZABÓ et. al. 2019, 82–83.

²⁴ SZABÓ 2008, 27.

látszott, úgy tűnt, teljesen egyedül, mindentől elkülönülve helyezték oda. A szürkésbarna színű, szájánál 32 cm átmérőjű, 40 cm magas edény kézi korongon készült, kavicsos és homokkal erősen soványított agyagból. Felhúzott, lekerekített, a külső oldalán függőleges állású, éles vonalban végződő peremével, rövid, tölcséres nyakával, közel függőleges, vastag falú formájával, széles, lesimított aljával nem, csak jóval nagyobb méretével különbözött a késő középkori fazekaktól. A feltárás során megfigyeltük azt is, hogy érdekes módon nem a külső része volt kormos, mint az a főzőedényeknél megszokott, hanem a belső oldalán (1. tábla 6–7; 2. tábla).

Az egykori Bonyha Forberger utcai területén folytatódó feltárásán a gödrök betöltésében, házak omladékában már több alkalommal is sikerült megfigyelni az erős, kavicsos soványítású, nagy peremátmérőjű és a szokatlanul vastag falú edényekhez tartozó töredékeket. Sőt, több díszített kerámiadarab is előfordult a leletanyagban, az egyik peremnél a külső oldalon bekarcolt hullámvonal-díszítés volt, a másik külső oldalát ferde bevagdalsokkal díszítették, egy oldaltöredéken pedig egész sekélyen bekarcolt hullámvonalakból álló vonalköteg futott. Ezekben a beásásokban a többi leletanyag egyértelműen a 16–17. századra keltezhető, kézi korongon készült, úgynevezett bosnyák kerámia volt (cserépbográcsok, sütőharangok, fazekak, korsók darabjai). Hasonló összetételű leletanyaggal találkoztunk Dombóvárnál, a Konda-patak partján 2012-ben feltárt településen és Várdombnál, az egykori Keszölc helyén is. A két lelőhelyben közös vonás, hogy a középkori település a török korban elpusztult, s oda a magyar lakosság már többé nem költözött vissza. A hazánkban az Árpád-kori életformához tartozó cserépbográcsok újbóli megjelenése, a pelyvával soványított sütőharangok egyértelműen mutatták, hogy a romok között egy teljesen új, a gazdálkodás, életmód, étkezési szokások egészen más szintjén álló népesség húzódott meg. A cserépbográcsok, korsók párhuzamait a Balkántól Iránig számos népcsoport máig használja, akik a sütőharanggal a szabadtéri, sütőtáliban való sütés közben a készülő tésztafeléket fedték le. A nagyméretű fazék alakú edény használatára azonban csak a távolabbi térségben találtunk példát.

Törökország, Irán, a Kaukázus területén útjaink során már korábban is számos helyen sikerült megfigyelni, hogy szinte minden tájegységen, minden népcsoportnak megvan a maga évezredek óta őrzött jellegzetes összetételű, formájú kenyere, és ugyanígy az ahhoz tartozó, jellegzetes szerkezetű kemencéje. A legtöbb helyen a kemence felforrósított falára csapják fel a vékonyra nyújtott tésztát, másutt a ropogósabb sütéshez a platniba állított, éles kőpengékkel szaggatják meg. Van, ahol a kemencék belsejéhez hatalmas kerámiahengereket készítenek, másutt egyszerűen csak kitapasztják. A Kaukázus déli, Grúziához tartozó oldalán, Imereti tartományban pedig a más területeken megszokottnál kisebb méretű, hordozható, nagyobb fazékhoz hasonló alkalmatosságban (tondűr vagy tandűr) készítik ma is a kenyeret. Arrafelé az utak mellett mindenfelé árulják az ugyanezen kemencékben sült jellegzetes, édes kalácsokat is. A hegyes vidéken még ma is láthatók a nomád állattartók sátrai, ahol ezeket a könnyen mozdítható kemencéket különösen megbecsülték. Kutaisziban, a múzeumban őrzött példányon jól látható, hogy külső oldalát vesszőfonat vette körbe. Ez nem a külső, a hőszigetelést növelő sározás felerősítésére szolgált, hanem a sütő személy védelmét célozta, nehogy megégesse magát, amikor a kemence fölé hajolva a nyers tésztát felcsapta a felforrósított belső oldalra. A könnyen felfűthető kis kemence hőtartását az erősen kavicsos soványítású, vastag fala biztosította. A kemence belsejét az aljára szórt rőzsével fűtötték fel (2. tábla).

A néprajzi párhuzamok alapján jól látható, hogy a 16–17. századi leletek között feltárt, belső oldalukon megégett különleges edények és töredékeik funkciójuk alapján a lepénykenyér sütésére szolgáló, hordozható fazékkemencének határozható meg. Mint azt a Dél-Dunántúl török korra keltezhető egyéb leletei is mutatják, ezek a sajátos fazékkemencék nyilvánvalóan a számos keleti elemet magába olvasztó, megszálló, új népesség eltérő táplálkozási szokásait, igényeit szolgálták. A magyarországi késő középkori anyagban először elkülönített fazékkemence jelentőségét növeli, hogy egy-egy nép életében éppen a kenyér a hagyományos táplálkozás egyik legjobban őrzött része. Az új, vagy korábban ismeretlen tárgyakra, ételekre való rácsodálkozás mellett az étkezési szokások

változásainak, elterjedésének megfigyelése sajátos módon segíthet az új jelenségek, kapcsolatrendszerek, népmozgások hátterének megértésében is.²⁵

Kesztölc és Csernyéd, mint a kontinuitás hódoltsági területekre jellemző példája

A várdombi késő középkori település is jó példa a kontinuitás problémájára. A település ugyan elpusztul, de a feltárt leletanyag arra utal, hogy a török kor elején elhagyott település romjai között rövid ideig meghúzódtak idegen, feltehetően a Balkánról betelepülő csoportok is. A régészeti leletanyag és a feltárt jelenségek alapján hasonló tapasztaltunk a középkori Bonyhád esetében is. Sok esetben pedig látni fogjuk, hogy éppen a rácok azok, akik a 18. századi tanúvallomásokban a középkori települések helyét meghatározzák. (Erre lesz majd példa Csernyéd esete is.)

A tolnai Sárköz meghatározó középkori településén, Kesztölcön előkerült leletanyag egyértelműen a 16. század közepéig követhető. A homogén, a 16. században záródó magyar kerámiaanyag jól elkülönül, így azt török hatások nem befolyásolhatták, ugyanakkor mégis lefedi a balkáni szokásokra utaló tárgyak révén a 17. századi időszakot is, ami további vizsgálatokra adott lehetőséget. Egyik korábbi tanulmányunkban azért hasonlítottuk össze a régészeti módszerekkel feltárt és értelmezett kesztölci középkori település (16–17. századi) és két mórági fazekasműhely (18–19. század) kerámiaanyagát,²⁶ mert éppen a mórági rácokhoz kapcsolva évtizedeken át tartotta magát az a nézet, hogy ők készítették és közvetítették a középkori törökös díszítésű kerámiát a Sárköz lakosságának.²⁷

A Sárköz szomszédságában fekvő, németek lakta Mórágyn két (Kossuth Lajos és Alkotmány utcai) 18–19. századi fazekasműhelyének régészeti leletmentés során feltárt leletanyaga a kesztölcihez hasonlóan zárt és jól elkülöníthető. Biztosan nincs helyi előzménye, mind a középkori magyar, mind a hódoltságskori, ténylegesen török kerámia esetleges hatása is egyértelműen kizárható. A két mórági lelőhely egymást kiegészítő anyaga jól láthatóan még őrzi a 18. században érkező német telepések magukkal hozott fazekas hagyományait, de már felhívják a figyelmet a 19. században hirtelen meggazdagodó szomszédos Sárköz népi kultúrájában betöltött majdani szerepére is.

A Sárközben a magyar néprajzi kerámia középkori alapokon nyugvó, korábban feltételezett folyamatosága helyett az újabb ásatási leletek inkább arra mutatnak, hogy sokkal erőteljesebb volt a megújulás, amelyben az óhazából hozott technológiával és motívumkinccsel dolgozó mórági német parasztfazekasok termékeinek meghatározó szerepe volt.

Kesztölc esetében a régészeti leletek és megfigyelések megegyeznek az írott forrásokból kirajzolódó képpel. Az Árpád-kortól jelentős település a 16. század elején leégett, s ez nyilvánvalóan az 1526-os hadjáratához kötődhetett. A települést ekkor még újjáépítették. A második, ugyancsak 16. századi pusztulási réteget követően azonban már csak pár lelet mutat arra, hogy a település nem pusztult el teljesen. A történeti adatok alapján úgy tűnik, magyar lakosságának nagy részét Kesztölc nem az 1543-as török hadjárat során veszíti el, hanem akkor, amikor a szigeti várhoz kerül. A középkori rétegek tetején előkerülő új, idegen kerámiák arra mutatnak, hogy a forgalmas útvonal mentén fekvő mezőváros romjai között még később is hosszabb-rövidebb időre feltehetően a Balkánról érkezők kisebb csoportjai húzódtak meg. Azonban a hódoltság alatt beköltöző és főleg a lepusztult, elvadult területeket birtokba vevő népesség sajátos életmódjához szorosan kötődő, kézi korongon készült edények, cserépbográcsok, fazékkemencék, sütőharangok készítőikkel együtt szinte nyom nélkül eltűnnek a 18. századra, mert azok használatát az egyébként is elmenekült magyar lakosság nem vette át. Az – miként a kesztölci példa is mutatja – új lakhelyein tovább folytatta a saját fazekas hagyományait, amelyre majd csak a 18. században betelepülő, fejlettebb technológiával, lakáskultúrával rendelkező német telepések lesznek döntő hatással, kialakítva az úgynevezett

²⁵ SZABÓ 2017.

²⁶ SZABÓ 2019.

²⁷ MÉSZÁROS 1968.

sárközi kerámiastílust is.²⁸ (Hasonló folyamatot jelez a Kapos mentén a Dombóvár-Aldi lelőhelyen megfigyelt, ugyancsak a német telepésekhez köthető sgraffitos kerámia is.) Kesztyűc példája alapján jól látható, hogy a lakosság teljes egészében kicserélődik, gyakorlatilag az egyes népcsoportok között nincs kapcsolat, de ennek ellenére, amikor a sváb falu új néven, új helyen felépül, akkor a települést lényegében a középkori határok között, azok kontinuitása mellett veszi birtokba.

Tolna vármegye középkori igazgatási központja a korabeli források említései szerint Szakály közelében, Csernyéden volt. Kammerer Ernő tanulmányának köszönhetően az általa összegyűjtött rác tanúvallomások tükrében különösen jól követhető a település török alatti és utáni lakosságának és határának alakulása.²⁹ Mindezek ellenére magának az egykor meghatározó szerepet játszó településnek a pontos helyét csak legújabbán sikerült meghatározni.³⁰

A török korban teljesen elpusztított településnek az emlékét ma már csak néhány dűlőnév őrzi. Amikor a Rákóczi-szabadságharc után megkezdődött az elhagyott határrészek újrafelosztása, tulajdonviszonyainak rendezése, már csak az idős emberek is sokszor csak homályosan emlékeztek arra, hol volt az egykor nagy hírű település.³¹ Az összeírásokban olvasható magyar nevek alapján Csernyédre csak a tizenöt éves háború pusztításai után, az elnéptelenedett falu határába költözhettek be a rácok. Nemcsak a falvak magyar lakói, de a korábbi birtokosok is eltűntek vagy kicserélődtek. Csernyéd (és Csicsó is) a györgyi Bodók Sió menti Anyavár birtokának a része lett, s később örökségként a Felvidéken élő Bosnyák Tamás földesurasága alá kerültek. Szakály viszont az Esterházy családot ismerte el magyar földesúrnak. Így Csernyéd lakói a 17. században a felvidéki Fülekre és Surányba hordták fel adójukat, a szakályiak viszont Csobáncra, majd Kismartonba küldték a magyar földesúrnak az adójukat. Mindez jól mutatja, hogy a Kapos mentén egymás átellenében lévő két település maradék magyar lakossága a török alatt is megtartotta kapcsolatát földesúrával, sőt, a magyar birtokviszonyok tekintetében a közöttük lévő folyó elválasztó jellege sem szűnt meg.

A török uralom utolsó évtizedeire a későbbi birtokperek tanúvallomásai alapján lehet következtetni. Veczelin Tetyiás Pusztanánán lakó, 122 (!) év körüli lakos 1734-ben tanúként azt vallotta, hogy mintegy 92 évvel azelőtt Gyönkön lakott, amikor az akkori Csernyéden lakó sógorát, Ilia Negledovicsot meglátogatta. Ez a visszaemlékezés ugyan csak az 1640-es évekig nyúlt vissza, de nyilvánvalóan annál már jóval korábban is főként rácok laktak a Kapos menti falu határát. Egy későbbi, 1762-es birtokperből ismerjük a szintén rác, 90 éves Czvetkovics Miklós nevét is, aki Csernyéden született és a 75 éves Miatovics Gyúrót, aki nagyjából 1687-ig élt a településen. Az utóbbi elmondása szerint 15 éves koráig több rác családdal egyetemben laktak itt, többek közt felsorolta Kiró Sztatinkovics, Derlattya Gyúró és Magyarcsics Milko nevét, de megemlítette Vuk Malit is, aki tudomása szerint az akkori földesúr engedélyével elsőnek szállta meg Csernyédet. A szakályiak által a Kapos keleti oldalán épített malomtól északra mintegy 200 lépésre megmutatta az egykori falu, a rác lakások helyét, a földházak gödreit és a temetőjük helyét is. A per iratai szerint 1682-ben még élt néhány magyar család is itt. Pálfai Jánost, Hódosy Györgyöt és Péli Balázst említik a jegyzőkönyvek. Csernyéd a Rákóczi-szabadságharc idején néptelenedett el teljesen – és véglegesen. Ebben annak is nagy szerepe volt, hogy magyar földesurai a 18. század második felétől nagyon sűrűn cserélődtek.³² A szakályiak területfoglalása sok veszekedéshez, birtokperekhez, a terület tulajdonjogi bizonytalansága pedig évtizedekig tartó perhez vezetett.³³

Ezekben a hajdan Csernyéden vagy vidékén élt pásztorok, parasztok tanúvallomásai jó alapot szolgáltak a bíraskodáshoz, de segítenek egykori településük helyének meghatározásában is. Vilt János 1732. évi tanúvallomása alapján egyértelmű, hogy Szakály és Csernyéd között a török alatt

²⁸ NAGY 1995.

²⁹ KAMMERER 1908.

³⁰ SZABÓ 2022.

³¹ SZABÓ 2022, 5.

³² KAMMERER 1908, 8.

³³ KAMMERER 1908, 10–12.

is még a Kapos medre volt a határ. A mai Melegvíz gödrének környékén a török kor végén a rácok települése volt. A tanúk török kiűzése körüli zavaros időkre utalása arról árulkodik, hogy a csernyédiek a Melegvíz-gödrtől északra lévő korábbi helyüket – feltehetően éppen az utak találkozása és a folyón lévő átjárón jövő-menő mindenféle fegyveres népség zaklatásai miatt – elhagyva, egy védettebb és biztonságosabb völgybe költöztek. Ez azonban korábban nem volt a csernyédi határ része, Szárazdhoz tartozott. Így a hógyészi határ északi szegletében lévő mai Csernyéd-puszta tulajdonképpen az áttelepülő rácok 18. század elején lakott települése folytatásának tekinthető.³⁴

A határpercek sorozatában 1762-ben ismét egy sor tanút hallgattak meg, akik már inkább csak a török kor utáni időkre tudtak visszaemlékezni. Ismét megerősítették, hogy Dombóvártól Szakályig a határ a török korban sehol nem nyúlt át a Kaposon. Az újabb tanúvallomások megerősítették a korábbi állításokat és nagyon fontos újabb részleteket árultak el a 18. század első évtizedeinek eseményeiből. Szépen kirajzolódik, hogy Csernyéd rác lakosai a török alatt a Kaposon lévő átjáró környékén lévő földházaikban laktak és a hegyoldalban szőlőt is műveltek. Utána azonban lakhelyüket elhagyták, a dombok túloldalán futó völgy északi végében telepedtek meg. A pusztává vált, lassan beerdősödő szőlőhegyüket a Rákóczi-szabadságharc után a szakályiak kezdték el újból művelni. Ez a folyamat akkor erősödhetett fel, amikor 1720-ban a falut újratelepítették, s két év múlva már az új malmukat is a túlparton építették fel. Ez a malom és az azt tápláló kis ér a 18. század közepén a tanúvallomások egyik legfontosabb viszonyítási pontja volt, ezért érdemes a rá vonatkozó, esetleg a helymeghatározását is lehetővé tévő adatokat külön is áttekinteni. Szőke Mihály 80 éves diósberényi lakos a per során a helyszínen is megmutatta, hogy Csernyéd falu helye a török világban a mostani szakályi malmon felül a Kapos vizébe folyó patak mellett volt. Csibráki Kis Jánosnak viszont a malmon alul nem messze megmutatták az elpusztult csernyédi falunak a régi malma helyét is, valamint a hegy alatt, ahol a kis patak az újabb malom mellett a Kaposba folyt, egy régi csernyédi kovácsműhelynek, ahol maga is sok vasdarabot talált. Elmondása szerint sokkal jobban járt a 74 éves Szkapolyia Gyúró, aki szerint szintén a szőlők alatt gödrös helyen volt egykor Csernyéd. Ő azonban nemcsak az elpusztult kemencéket látta ott, de arról is tudott, hogy pénzt is ástak az egykori falu helyén, a lakások ellenében való kerek dombocskán pedig maga is kőfalat talált, amelyet bontogatva, onnan a völgybe elég sok téglát dobott le.³⁵

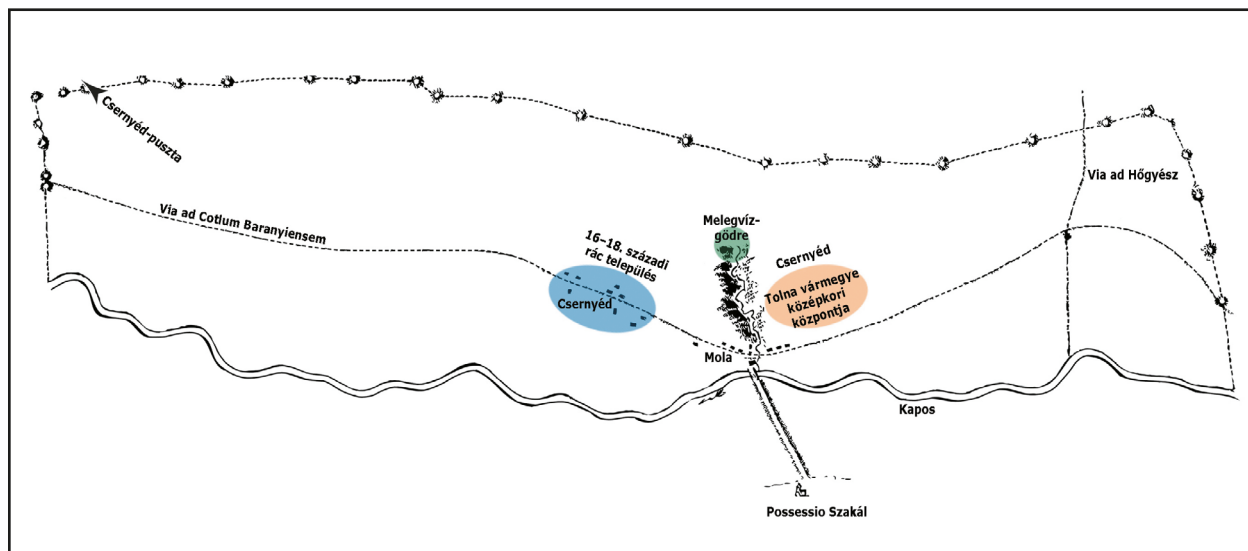
A középkori Tolna vármegye központja, a 15–16. században jelentő település a visszaemlékezések alapján elég jól lehatárolható: Csernyéd falu helye a török világban a telepítés után épített szakályi malmon felül, a Kapos vizébe folyó patak mellett volt. Szakály községnek a Kapos jobb partján lévő határát egy 1767-ban készült és 1783-ban átmásolt térkép is ábrázolja.³⁶ Ez a környék első részletes felmérése, jól követhetők rajta a korabeli visszaemlékezések adatai is. Jól látható az az útszakasz, mely a középkorban Pincehely és Dúzs felé egyaránt továbbfutott, ma csak a Hógyész felé tartó része használt. A szakályi átkelő ellenében jelzett patak torkolatától balra, a folyó melletti lapos kiemelkedésen házhelyek és felirat (*Primus Locus Pofß Csernyéd*) is jelzi, ami egyértelműen mutatja Csernyéd falu korábbi helyét. Ez a falu azonban csak a 16–18. századi rác falu helye volt, ami nem esett egybe a korábbi magyar település helyével. A 16–18. századi rácok házai, temetői a korabeli térkép és a felszíni leletek alapján is a Melegvíz gödrétől északra, a Zrínyi utca két oldalán voltak. A középkori magyar településre utaló leletek viszont a korábbi terepi megfigyeléseink szerint is a délebbre lévő széles, laposabb teraszon voltak, ahol ma a Bartók utca házai állnak.

A tanúk vallomásából jól látható, hogy a török korban beköltöző balkáni, ebben az esetben a forrásokban következetesen rácoknak nevezett népek sem az elpusztult magyar falvak romjai közé költöztek be, hanem valahol a közelben, a saját életmódjuknak jobban megfelelő helyen telepedtek

³⁴ SZABÓ 2022, 17–19.

³⁵ KAMMERER 1908; SZABÓ 2022, 17.

³⁶ MNL TML XV 3 T. 108.

6. kép. Csernyéd település helyének változásai (Grafika: Göbolyös Mihály, Ferdinánd Pichler 1783-as térképmásolata [MNL TML XV 3 T. 108] és SZABÓ 2022 felhasználásával)

meg. Ez az ország más részein is jól ismert jelenség.³⁷ Csernyéd azonban arra is példa, hogy a középkori magyar település neve kontinuuosan megmarad, de a balkáni népesség átköltözésével az a továbbiakban egy teljesen más helyen rögzül (6. kép).

A feltárt temetők népessége és vallási hovatartozása

Az ásatási megfigyeléseink alapján jól látható, hogy alapvetően két, jól elkülöníthető temetőtípussal számolhatunk: nagyobb sírszámú temetőkkel, mint Mórág-Rác-temető, Bátaszék-Dióf, Dombóvár-Radnóti utca esetében, valamint kisebb családi sírkertekkel, ahogy azt Bátaszék-Svábhegy, Dombóvár-Tesco lelőhelyeknél tapasztaltuk. A két temetőtípus feltételezésünk szerint eltérő életmódot folytató, s vélhetően többé-kevésbé eltérő etnikumú népességhez tartozhatott. Ez utóbbinak ugyan látszólag ellentmond, hogy a megfigyelt temetkezési szokások között nincs hasonló, a temető típusához kapcsolható eltérés, de erre a kérdésre még visszatérünk.

Wicker Erika a temetés módjának, a halottak kartartásának etnikai, vallási hátterét feltételezi. Szerinte a koporsós sírok a keresztény (pravoszláv) délszlávokhoz, míg a padkás/padmalyosok a muszlim temetkezési szokásokat átvevőkhöz köthetők. A korabeli, általa rác-vlahnak nevezett temetők egyik jellegzetes jelenségének tartja a nyújtott helyzettől eltérő kartartást, amit az alapján osztott két alcsoportra, hogy az alkarokat a test középső vagy felső részéhez hajlították-e. A karok behajlítását a halott muszlim előírások szerinti lepelbe takarásával hozta összefüggésbe.³⁸ Pusztán a kéztartás, vagy a megfigyelt padkás temetkezés (BDQ15) alapján a most bemutatott sírok mindegyikét akár a muszlimokhoz is köthetnénk. Azonban a temetéssel kapcsolatos muszlim előírásoknak témánk szempontjából négy különösen fontos szabálya van: az elhunytat lepelbe kell tekerni, muszlimot csak muszlim temetőbe lehet temetni, a sírban a jobb oldalára fordított halott arca Mekka, a Kibla felé nézzen, és védve legyen a föld súlyától. Szabó János Győző azonban már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy az általános vallási előírások ellenére tájegységenként jelentős különbségek lehetnek. Ő csak a nyugat-keleti irányítású sírgödröt, a lepelben temetést és az arc Mekka felé fordítását sorolja a mohamedán temetkezések általános vonásai közé, néprajzi adatok alapján a perifériális területeken még a ruházat, ékszerek viselését is elképzelhetőnek tartja. Ezért a régészeti anyagban a keresztény síroktól való elkülönülés alapjának a koporsó maradványainak

³⁷ WICKER 2008, 149.

³⁸ WICKER 2008, 81.

meglétét vagy hiányát tartja, a kéztartás tekintetében pedig megjegyzi, hogy a mohamedán népek köréből csak a fej alá helyezett jobb karról, vagy a kinyújtott végtagokról vannak adatok.³⁹

Az általunk feltárt összes sír hátton nyújtott volt, a karokat egyik esetben sem nyújtották ki a test mellett. Így a vallási előírásokat és Szabó János Győző kutatásainak eredményeit is figyelembe véve a sírokban előforduló testhelyzetek alapján egyik most ismertetett temető sem köthető a muszlim hagyományokhoz. A kibontott sírgödrök formája esetében is csak a Bátaszék-Dióson megfigyelt (BDQ15) padkás temetkezés esetén merülhet fel ilyen irányú kapcsolat lehetősége Wicker Erika fent említett besorolása, valamint a sír közepe lemélyítésének általa értelmezett és hivatkozott néprajzi párhuzamok alapján.⁴⁰ Azonban éppen az általa idézett afganisztáni példa egyik részlete óvatosságra int: „*Mély gödör volt: felül széles, mindkét oldala lejtős, lenn középen keskenyebb árok.*”⁴¹ A keskenyebb árok említése alapján csak feltételezett padka kevéssé tűnik valószínűnek (azt a rézsűs kiképzés is pótolhatja), a bemélyedés szűkösségére való utalás inkább arra a muszlim előírás alkalmazására mutat, hogy biztosítsák a hívő stabil, a Kibla felé forduló oldalfekvését.

Wicker Erika a behajlított alkarú kéztartást a lepelbe csavarással hozta összefüggésbe.⁴² A muszlim világból hozott mai párhuzamok mellett azonban a korabeli hazai temetőkben is találkozhatunk a mellre, derékra hajlított kéztartásokkal. A mai Jászságban a 13. században az egykori kaukázusi Alánia területéről beköltözött népesség középkori temetőiben az alkar behajlítása ugyancsak általános szokás volt.⁴³ Ráadásul a négyszállási temető 93. sírjában fekvő halottat behajlított karokkal, feltehetően textilbe vagy bőrbe csavarva temették el.⁴⁴ A templom köré temetkezés és a történeti források alapján kétség sem férhet ahhoz, hogy a betelepült jászok szokásaik megtartása mellett is itt felvették a katolikus vallást. A számos lelőhelyet feltáró Selmeczi László szerint az alkarok derékhoz, vállhoz hajlítása, a kezek összekulcsolása ezekben az esetekben a bizánci kereszténységhez köthető (a kaukázusi hazájukban már a 6. századtól erős volt a bizánci kereszténység hatása).⁴⁵

A jászsági példák és Szabó János Győző már említett, elsősorban régészeti adatokra alapozott kutatási eredményei tükrében⁴⁶ is látható, hogy a behajlított karok nem köthetők a lepelbe csavaráshoz. A muszlimoknál a nyújtott testhelyzettől való eltérés⁴⁷ inkább csak a szabályt erősítő kivételnek tekinthető, ami egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy mennyire óvatosan kell kezelni a tradicionálisabb régészeti adatokkal szemben a szűkebb-tágabb környezetünkben már rendkívül sok hatás alatt formálódó újabb jelenségeket. Még ha mindezeket figyelmen kívül hagynánk is, és a lepelbe csavaráshoz kötött behajlított alkarú kéztartás⁴⁸ alapján majdnem mindegyik most közölt sírt a muszlim temetkezések csoportjába is lehetne sorolni, nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a csontok szoros, lepelbe csavarásra utaló helyzetére esetünkben egyetlen példa sem volt (7. kép). Így esetünkben is valószínűbbnek tűnik a jellegzetes kéztartás mögött a vallási — de nem muszlim — háttér feltételezése. Szabó János Győző a behajlított kéztartások elemzése során — nem kis részben éppen a jászsági, kaukázusi példák alapján — arra következtetett, hogy ez a testhelyzet a bizánci vallással, annak liturgikus hagyományaival, a hívők számára érthetően megfogalmazott üzeneteivel függ össze, s már a 13. század előtt megindult az egységesedése az egész érintett területen.⁴⁹ A már említett, kaukázusi elődeik révén erős bizánci hatások alatt álló jászsági sírok

³⁹ SZABÓ 1983, 91; WICKER 2008, 81.

⁴⁰ WICKER 2008, 79.

⁴¹ WICKER 2008, 79.

⁴² WICKER 2008, 81.

⁴³ SELMECZI 2012.

⁴⁴ SELMECZI 1992a, 30., 43. kép.

⁴⁵ SELMECZI 1992a, 151. Wicker Erika is hivatkozza Szabó János Győző már korábban megfogalmazott véleményét, hogy a derékra, mellre helyezett kezek a bizánci kereszténységhez köthetők (WICKER 2008, 64; SZABÓ 1983, 91).

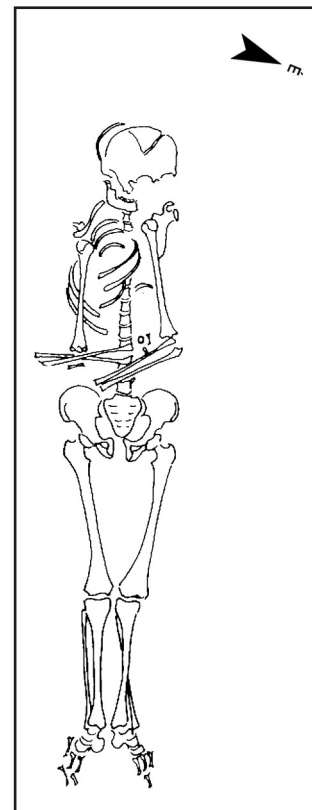
⁴⁶ SZABÓ 1983, 91.

⁴⁷ WICKER 2008, 81.

⁴⁸ WICKER 2008, 81.

⁴⁹ SZABÓ 1983, 84.

7. kép. A szervesanyagba (lepelbe) csavart elhunytakra jellemző, összeszorított váll- és lábcsontok helyzete Négyszállás I. temető 93. sírjában (SELMECZI 1992a alapján)

hasonló kéztartása mellett ráadásul a mellékletek között az általunk feltárt fülesgombok, üvegyöngyök előfordulása is jellemző (6. tábla). Sőt, a Wicker Erika által a balkáni betelepülők első generációjához kötött, szerinte akár eredeti hazájuk meghatározására is alkalmas gyöngyös-karoris mellékletek⁵⁰ az alánok középkori leszármazottainak magyarországi temetkezéseiben ugyancsak jellegzetes viseleti darabok.⁵¹ A látszólag közönségesnek mondható és a korszakban általánosan elterjedt, de az eltemetett ruha viselésére, felöltözöttségére egyértelműen utaló fülesgombok alapján pedig végképp kizárható, hogy a most ismertetett temetők népessége muszlim lett volna. Következtetéseinket szélesebben is értelmezve, az újabban megfigyelt temetkezések jellegzetességei a sírforma, fektetés, kéztartás, lepel hiánya, mellékletek tekintetében a hazánkban eddig feltárt, hagyományosan balkáni népességhez köthető temetők tágabb körében sem kapcsolhatók a muszlim temetkezésekhez.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban bemutatott újabb, balkáni népességhez köthető 16–18. századi régészeti leletek, valamint a középkori Csernyédhez kapcsolódó rác tanúvallomások amellelt, hogy új tárgytypusok és jelenségek leírását eredményezték, valamint felhívták a figyelmet a kora újkori források fontosságára és lehetőséget kínáltak mikroregionális vizsgálatokra, számos új kérdést vetnek fel.

A késő középkori, török kori Bonyhád, Dombóvár és Keszthely (Várdomb) területén végzett feltárások során egy, a Kárpát-medencében ismeretlen új kerámiatípust figyeltünk meg: a fazékkemencét. Nem várt módon a nagyméretű fazék alakú edény használatára (ellentétben a cserépbográcsokkal és korsókkal, sütőharangokkal melyek párhuzamait a Balkánon számos népcsoport máig használja) azonban jóval távolabb találtunk csak példát. Ezt a tárgytypust a Kaukázus déli oldalán jelenleg is használják, ahol a tésztát a felfűtött tondür oldalára felcsapva sütik ma is a kenyeret.

Fontos az idegen etnikumhoz tartozó települések és temetők kapcsán kiemelni azt a megfigyelést, hogy azok minden esetben „üres” területeken, elkülönülten helyezkednek el. Ehhez kapcsolódik az a megfigyelés, hogy Keszthely rácok előtti, valamint Mórágynál későbbi kerámiaanyaga összetételében gyökeresen eltér, ami jelzi a folyamatosság hiányát, azt a minden szempontból zárt, előzmények és utóhatások nélküli tömböt, amit a balkáni népesség betelepülése, majd távozása jelentett ebben a térségben. Ugyanakkor a törések ellenére a középkori birtokszerkezet, a határok kontinuitása mégis megmarad, keretet ad majd a 18. századi újrakezdéshez is. Csernyéd esete pedig a középkori Tolna vármegye igazgatási központja helyének azonosítása kapcsán bebizonyította, hogy a rác tanúvallomások jelentik a megszakadt folyamatban mégis az emlékezet kontinuitását.

A mórágynál rácok panaszleveléből és az Esterházy birtokok 1692-es összeírásából jól látható,⁵² hogy alapvetően a balkáninak nevezett népek egyes csoportjai, gazdálkodása, életmódja között eltérés volt. A rácoknak nevezett mórágynál szántóföldi gazdálkodása, szőlőtermesztése, sertés- és

⁵⁰ WICKER 2008, 148.

⁵¹ SELMECZI 1992b, I–XVII.

⁵² SZŐKE 1983.

marhatartása letelepült életmódot jelez, náluk például a felsorolásokból hiányoznak a juhok is. A keresztelőn történt rablógyilkosság kapcsán az is kiderül, hogy pravoszlávok voltak. Ez megfelel annak a képnek, ami a Mórágyi-völgy bejáratának nyugati oldalánál lévő, Bátaszék-Diós lelőhelyen feltárt temető alapján is kirajzolható. A Kapos menti települések erőforrásainak számbavételénél Kelcz Mihály feljegyzése szerint Dombóváron „Magyar alig vagyon huszoneött, a többi mind erős fegyveres Rácságból áll és a miuta oda készültenek, mind fegyverrel szolgáltanak, és Táboroztatnak, az melly szolgálatra az utánis magokat obligállyák, hasonlóképpen Mezzei, Hegybéli és Mészáros Dávid készek praestalni, ugy Sörtés Marhától és Juhoktól az tizedet avagy pedig minden sörtés Marhától és Juhtól tíz, tíz pénzt készek fizetni, de cetero hogy Jobbágyokká legyenek azt egy szóval nem acceptállyák hanem inkább készebbek el széledni és pusztán hadni az helyt.”⁵³ A leírás egyértelműen katonáskodó, juhtartó pásztornépet jelez, akiket az eltérések ellenére is a kortársak ugyan csak rácoknak neveznek. Nyilvánvaló, hogy életmódjuk mozgékonyabb volt, ami meghatározta a megtelepedésük módját és a temetőik jellegét, méretét is. Feltehetően hasonló csoportok ideiglenes megszállásának nyomait figyelhettük meg az elpusztított Kesztlő és Bonyha középkori magyar települések romjai között, s hozzájuk köthetők a kisebb családi temetők egy része is (Dombóvár-Tesco, Bátaszék-Svábhegy). Ez az alapvető kettősség, a letelepültebb gazdálkodó, és a mozgékonyabb katonáskodó, pásztorkodó életmód tükröződött a korábbi lelőhelyek temetkezéseinek antropológiai vizsgálata eredményeiben is.⁵⁴ Etnikumukat tekintve is több csoport különült el, például csak Zombor-Repülőtér és Dombóvár-Békató népessége hasonlított egymásra,⁵⁵ akiknek eredeti hazája Crna Gora környékén, esetleg az albán, görög hegyvidéken volt.⁵⁶ A Fonyód-Várhegyen feltárt temető népessége ettől eltért.⁵⁷

Az etnikai különbségek, keveredések azonban legfeljebb csak tüneti jelenségek lehettek. A hódoltság korában betelepülő népességre egységesen jellemző térbeli elkülönülés, eltérő gazdálkodás, mentalitás, a birtokoshoz és a tulajdonhoz, valamint más népcsoportokhoz való sajátos viszony, végső soron a területidegen társadalmi felépítés és szerkezet sok konfliktus forrása volt. Ez vezethette Esterházy Pál nádort is ahhoz, hogy az újjáépítés kezdetén, a puszták betelepítésére 1701. április 24-én kiadott utasításában kikötötte: „a rácságot éppen ne legyen szabad nekik maguk közé venni.”⁵⁸ Az, hogy a Balkán felől érkező közösségek szinte minden esetben együtt tűntek el az adott területről – alig van példa legalább egyes családjaik kiválásáról, a magyarok, vagy később a svábok közé asszimilálódásáról –, a földesúri akadályoztatás mellett egy további meghatározó tényezőre is felhívja a figyelmet. A Kaukázusban és a Balkánon számos vonását még ma is őrző patriarchális rendszer, amit Félix Gutnov hegyi feudalizmusnak nevez,⁵⁹ alapjaiban tért el az európai, így a magyar viszonyoktól is. A szerb területeken zadrugának nevezett keretek között a benne élők közösen birtokolták a tulajdont, végezték a munkát. Nagyon szigorúan meghatározott és betartatott szabályaik nemcsak a gazdasági tevékenységükre, de mindennapi életükre is ugyanúgy vonatkoztak, mint az még napjainkban is közkézen forgó oszét etikett (ægdau) alapján jól látható.⁶⁰ Ez a sajátos közös tulajdonlás és szoros szabályrendszer lényegében megakadályozta akár a közösség, akár az egyes családok kiválását, szerves beépülését a középkori magyar viszonyok közé. Gyakorlatilag sajátos tulajdonviszonyaik miatt a Balkán felől érkezők számára nem volt más objektív lehetőség, csak az, hogy a közösségük együtt mozogjon.⁶¹ Ez egyaránt vonatkozott arra, hogy elkülönülten, együtt te-

⁵³ SZÓKE 1983, 8.

⁵⁴ WICKER 2008, 20.

⁵⁵ ÉRY 1982, 246.

⁵⁶ ÉRY 1982, 248.

⁵⁷ ÉRY 1982, 246.

⁵⁸ SZÓKE 1983, 28.

⁵⁹ FYTHOB 2008.

⁶⁰ NAGY 2016; NAGY 2021.

⁶¹ Keleti útjaim során számtalan alkalommal és helyzetben magam is megtapasztaltam, hogy ez a zárt hagyományrendszer az adott körülmények között a közösség és az egyén túlélésének lehetőségét jelentette. A legtöbb szabálynak nagyon pontosan meghatá-

lepüljenek meg, s amikor a körülmények úgy hozták, a közösségeik tagja együtt is álljanak tovább, amit a török kiűzése utáni helyzetben a földesurak meglehetősen szubjektív hozzáállása is erősen befolyásolt. Ez egyben magyarázza a kontinuitás Keszthely és Csernyéd esetében megfigyelt sajátos formáit is.

Az embertani anyag antropológiai elkülönülése egyértelműen kimutatható, azonban a vegyes szokások, az egyes közösségekben feltételezhető fejlett szociális gondoskodás egy etnikailag és életmód szempontjából legalábbis mindenképpen vegyes népesség képét vetíti elénk.

A balkáni kerámia- és tárgytipusok – például a fazékkemence, a sütőharang, a keleti területeken a közelmúltig használt cserépbogrács – kapcsán időben és térben is nagyon távolra mutató párhuzamokkal is találkozhatunk.⁶² Köztük több, a korábbi régészeti anyagokban az iráni népekre jellemző jegy is van (gyöngyök, kaurik, fazékkemence stb.). Ezek gyökerei, például a korai sütőharangok elterjedésében is, a Balkánon részben a kora vaskortól megfigyelhetők, az újabb keleti hullámok révén pedig akár az oszmán birodalom távoli szegletéből elsodort néptöredékek révén közvetlenül is elérhették a Duna-Tisza térségét. Ebből a szempontból mindenképpen lehetséges forrásként mérülnek fel a sírokban megfigyelt kéztartások alapján is a bizánci hatás alá került kaukázusi, kis-ázsiai területek éppúgy, mint a Kárpátok keleti előterében letelepedett, a törökök fennhatósága alá került Jászvásár környékének ugyancsak alán eredetű lakossága is.

Az iráni népek közé tartozó, szarmata, alán hagyományokat folytató jász temetőikben megfigyelhető párhuzamos jelenségek azért is elgondolkodtatók, mert a Balkán-félsziget lakosságának alakulására a kora vaskor óta erős hatással vannak a Kaukázus és a sztyeppe felől érkezők újabb és újabb hullámai. Többszörösen felülrétegzett hagyatékuk szétválasztása nemcsak régészeti, de az embertani vizsgálatok oldaláról is nagyon nehéz, hiszen gyakran rendkívül hasonló karakterű anyagokat kellene szétválasztani a Balkántól Perzsiáig terjedő területen. A korábbi időszakok kutatásából az is látható, hogy a betelepülők útjuk során számos néptöredékkel keverednek, s ez anyagi és szellemi kultúrájukra is hatással volt. A korszakra vonatkozóan Vass Előd is azt feltételezi például a kaposvári szandzsákban letelepülő, általa iflákoknak, vlahnak nevezett juhászokról, hogy azokat a nagy tömegű, szerb és mohamedáná lett bosnyák csoportok sodorhatták magukkal a Balkánról Magyarországra.⁶³ A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a bizánci kereszténység széles körű elterjedése, hatása pedig önmagában is számos rokon vonással gazdagította az ezen a széles sávon élő népeket. Véleményünk szerint ez lehet a magyarázat arra is, hogy az eltérő etnikumú és életmódot folytató betelepülő csoportok minden különbözőségük ellenére is a területünkön feltárt sírjaik kéztartása tekintetében mégis viszonylag egységes képet mutatnak. Ami egyben azt is jelzi, hogy a hódoltságkori magyar részekre olyan területekről jöttek a bevándorlók, ahol a bizánci kereszténység hagyományrendszerének még erős hatása volt. Ez a jelzeten befolyásolt közös vallási, kulturális háttér értelemszerűen jóval szélesebb kör, mint a Balkán, a Kaukázusig, Perzsiáig kibővített területtel számolhatunk, amit a hazai régészeti leletek, ásatási megfigyelések keleti párhuzamai is megerősítenek.

Hegy Klára szerint a korszakban a Dunántúl és a Duna–Tisza közére betelepülő népesség anynyira kevert, hogy lehetetlen az egyes népelemeket szétválasztani, ezért ő csak összefoglalóan balkáninak nevezi azokat.⁶⁴ Az újabb 16–18. századi Tolna megyei lelőhelyek ásatási megfigyelései, a leletek párhuzamai alapján ezt véleményünk szerint érdemes még tovább pontosítani, s úgy kezelni őket, mint a *Balkán felől érkező* népességet. A most bemutatott hagyatékuk alapján érintett közös-

rozható funkciója volt, aminek betartása az életben maradási biztosítótta. Ahogy fogalmaztak, ők „az őseik hitét megtartva” voltak akár keresztények, akár muszlimok, s nem mondtak le továbbra sem a bikaáldozatok, szent ligetek, barlangok, lakomák látogatásáról sem (SZABÓ 2018).

⁶² A dél-bácskai ékszerleletek esetében Wicker Erika a viselet lehetséges módjára még afganisztáni párhuzamokat is számba vesz (WICKER 2008, 233. 13. ábra).

⁶³ VASS 1972, 59.

⁶⁴ HEGYI 2001, 1280.

ségekről egyértelműen elmondható, hogy nem muszlimok voltak. Az biztos, hogy erős bizánci hatások érték őket, de a történeti források alapján csak a mórágiai esetében lehetünk biztosak abban, hogy hitük szerint a pravoszlávokhoz tartoztak. Ez esetükben is jóval szélesebb kör, mint a Balkán. A Keszölc, Bonyha területén talált fazékkemence leletek pedig egyértelműen távolabbra mutatva, a Kaukázusig, Perzsiáig terjeszti ki azt a területet, ahonnan a hódoltság korában az újabban feltárt és megfigyelt Tolna megyei lelőhelyekre bevándorló csoportok érkezhettek a Balkán felől.

IRODALOMJEGYZÉK

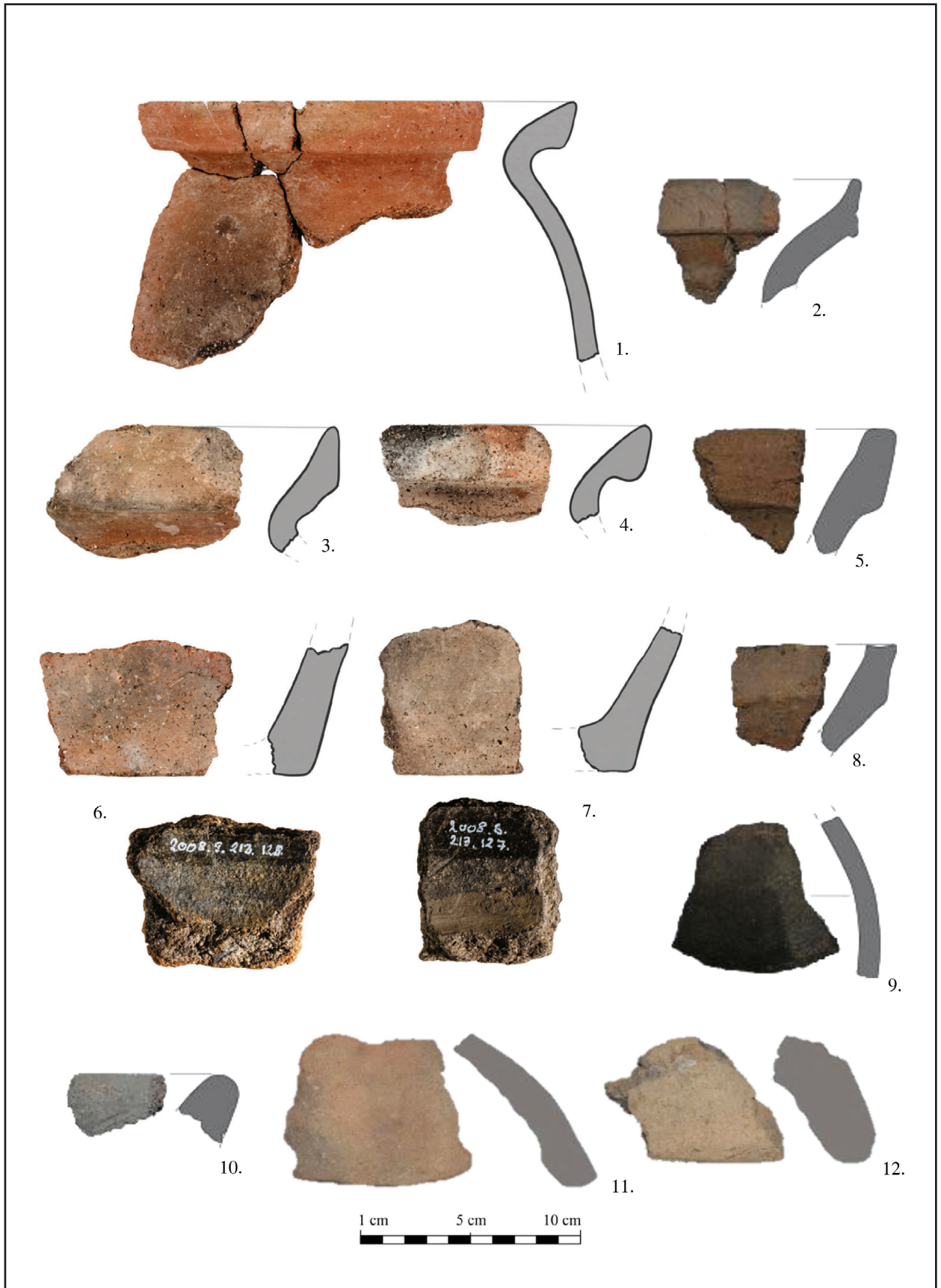
- CSÁNYI – SZABÓ 2012 CSÁNYI Viktor – SZABÓ Géza: A középkori Bonyhád helyének meghatározása az újabb régészeti feltárások alapján – Bestimmung der mittelalterlichen Bonnhard nach den neuesten archäologischen Freilegungen. *WMMÉ* XXXIII (2012) 129–203.
- ÉRY 1982 ÉRY Kinga: Balkáni eredetű török kori népesség csontmaradványai dombóvár határából – The Osteological Remains of a Turkish Period Balkan Population in the Vicinity of Dombóvár. *A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X–XI* (1979–1980) [1982] 225–298.
- GERELYES 1985 GERELYES Ibolya: Adatok a tabáni török díszkerámia keletkezéséhez és etnikai hátteréhez – Data on the Chronology and Ethnic Background of Decorated Turkish Ceramics Found in the Tabán (Buda). *Folia Archaeologica* XXXVI (1985) 223–247.
- GLOCKNER 1978 GLOCKNER, Peter: *Mórágó – Die Ansiedlung, Anfangs- und Entwicklungsjahre 1724–1760*. Calgary 1978.
- HEGYI 2001 HEGYI Klára: Magyar és balkáni katonaparasztkok a budai vilájet déli szandzsákjaiban – Hungarian and Balkan Soldier-Peasants in the Southern Sanjaks of the Vilayet of Buda. *Századok* 135/6 (2001) 1255–1311.
- KAMMERER 1908 KAMMERER Ernő: *Csernyéd* [különnyomat]. Szekszárd 1908.
- MÉSZÁROS 1968 MÉSZÁROS Gyula: *Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei – Ceramic Relics with Turkish-Style Ornamentation from Szekszárd and its Environment*. Szekszárd 1968.
- NAGY 1995 NAGY Janka Teodóra: A mórágóyi kerámia és a korai néprajzi kerámia történeti kérdései – Die Keramik von Mórágó und die geschichtlichen Fragen der frühen volkskundlichen Keramik. *Ethnographia* CVI/2 (1995) 481–519.
- NAGY 2016 NAGY Janka Teodóra: A jogszokástól a jogszabályig: szabályozóváltás, értékörzés és értékkonfliktus a családban. In: *Nemzedék, szerep, érték: családi kapcsolatok, szokásrend és érték-váltások történeti alakulása a 20. században*. Szerk. Mohay Tamás. Budapest 2016, 193–207.
- NAGY 2021 NAGY Janka Teodóra: Az európai jogszokáskutatás kultúr-történeti mintázatai és kaukázusi kapcsolatai: az oszét „élő és gyakorolt jogszokásokról” (forrásközlés: az alán [oszét] etikai kódex). In: *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jog-történelem sodrásában*. Szerk. Mezey Barna. Budapest 2021, 220–236. (Jogtörténeti Értekezések 50.)
- NAGY – SZABÓ 2010 NAGY Janka Teodóra – SZABÓ Géza: Sabján Tibor sárközi pártadíszes kályharekonstrukciója és a magyarországi népi kályháság történeti, etnikai kapcsolatai az újabb kutatások tükrében. *Ház és Ember* 22 (2010) 223–242.
- SELMECZI 1992a SELMECZI László: *A négyszállási I. számú jász temető – Der Friedhof Nr. I. de Jaßen von Négyszállás*. Budapest 1992. (BTM Műhely 4.)

- SELMECZI 1992b SELMECZI László: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. Debrecen 1992. (Folklór és Etnográfia 64.)
- SELMECZI 2012 SELMECZI László: *Az atyák emlékezeti. A Kaukázustól a Zagyva-Tarna völgyéig*. Jászberény 2012.
- SZABÓ 1983 SZABÓ János Győző: A keleti kereszténység egyik ismertetőjege temetkezéseinkben. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXVIII (1983) 83–98.
- SZABÓ 2008 SZABÓ Géza: *Szent László városa: Szekszárd*. Szekszárd 2008.
- SZABÓ 2010 SZABÓ Géza: A dombóvári régészeti kutatások és a környék története az őskorban. In: *Városunk Dombóvár: a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Pap Norbert. Dombóvár 2010, 52–79.
- SZABÓ 2017 SZABÓ Géza: Odakozmált a bableves? Étkezési szokások a késő középkori Dél-Dunántúlon. *Élet és Tudomány* LXXII/50 (2017. december 15.) 1577–1579.
- SZABÓ 2018 SZABÓ Géza: Kutatóúton az oszéteknél – a szénakaszálás ünnepe és a Zadaleszki Nana barlangja. *Tisicum* 26 (2018) 445–476.
- SZABÓ 2019 SZABÓ Géza: A régészet és néprajz határán: a folyamatosság és a megújulás kérdése a magyar néprajzi kerámia kialakulásában a Sárköz környéki újabb leletek tükrében – Between Archaeology and Ethnography: Continuity and Renewal in the Formation of Hungarian Folk Pottery on the Basis of Recent Findings in the Sárköz Area. *Ethnographia* 130/1 (2019) 91–113.
- SZABÓ 2022 SZABÓ Géza: *Különleges királyi parancsra*. Szakály 2022.
- SZABÓ – SZABÓ 2009 SZABÓ Géza Tamás – SZABÓ Géza: Severe bone lesions in a 16–18th century cemetery at the Bátaszék-Diófő site, Hungary. In: *From past lesions to modern diagnostics. Association of the French-speaking Paleopathologists 2009 Meeting*. Szeged 2009. https://www.academia.edu/1342971/Des_lesions_osseuses_severes_provenant_du_cimetiere_medieval_de_B%C3%A1tasz%C3%A9k_Di%C3%B3f%C3%B3_Hongrie (Letöltés: 2023. 11. 14.)
- SZABÓ et al. 2016 SZABÓ Géza – BÉKEFI Mónika – KIRÁLY Edit – CSÁNYI Viktor: Bonyha középkori település területén 2015-ben végzett megelőző régészeti feltárás. Előzetes beszámoló – Eine am Gebiet der mittelalterlichen Ortschaft „Bonyha” im Jahre 2015 geführte vorbeugende archäologische Freilegung. Vorläufiger Bericht. *WMMÉ* XXXVIII (2016) 71–130.
- SZABÓ et al. 2018 SZABÓ Géza – BÉKEFI Mónika – KIRÁLY Edit – CSÁNYI Viktor: Megelőző régészeti feltárás a Tolna megyei Kesztlőc középkori mezőváros területén I. (2007) – Eine vorbeugende archäologische Freilegung im Komitat Tolnau auf dem Gebiet der mittelalterlichen Siedlung Kesztlőc (2007). *WMMÉ* XL (2018) 147–206.

- SZABÓ et al. 2019
 SZABÓ Géza – BÉKEFI Mónika – KIRÁLY Edit – CSÁNYI Viktor: Castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea. Megelőző régészeti feltárás a Tolna megyei Kesztlölc középkori mezőváros területén II. (2007) – Castelic et feheruuaru rea meneh hodu utu rea. Eine vorbeugende archäologische Freilegung im Komitat Tolnau auf dem Gebiet der mittelalterlichen Siedlung Kesztlölc (2007) II. *WMMÉ* XLI (2019) 65–125.
- SZILÁGYI 1992
 SZŐKE 1983
 SZILÁGYI Mihály: *Mórággy*. Mórággy [1992].
 dr. SZŐKE Sándorné Zsiros Mária: Az 1692. évi Kelcz Mihály féle összeírás. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* X (1983) 5–31.
- VASS 1972
 VASS Előd 1972: Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása – Die erste türkische Steuerkonskription des Jahres 1556 in Törökkoppány. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 3 (1972) 57–73.
- WICKER 2008
 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában – Rác and Vlach People in the Northern-Bácska Region during the Turkish Rule*. Kecskemét, 2008.
- ГУТНОВ 2008
 ГУТНОВ, Феликс Хазмурзаевич: *Горский феодализм*. Владикавказ 2008.

RÖVIDÍTÉSEK

- MNL TML
 WMMÉ
 Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, Szekszárd
 A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

1. tábla. 1, 3–4, 6–7: Várdomb-Sárpilisi elágazó,
 valamint 2, 5, 8, 9–12: Bonyhád-Forberger utca fazékkemence- és sütőharangleletei

2. tábla. Bonyhád-Tesco, BTQ005J1 fazékkemence és keleti párhuzamai (Grúzia, Kutaiszi 2016)

1.

2.

4.

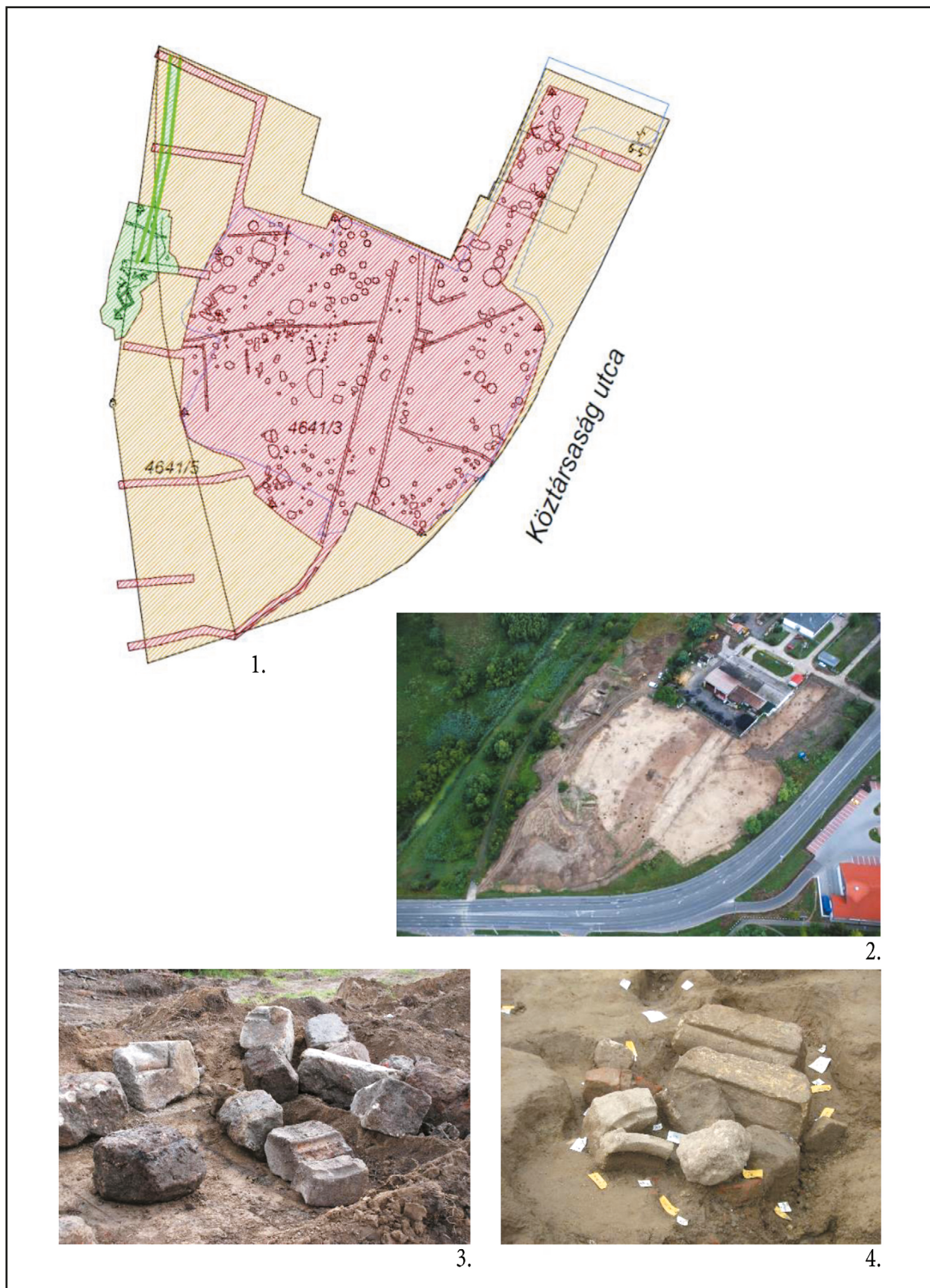

5.

3.

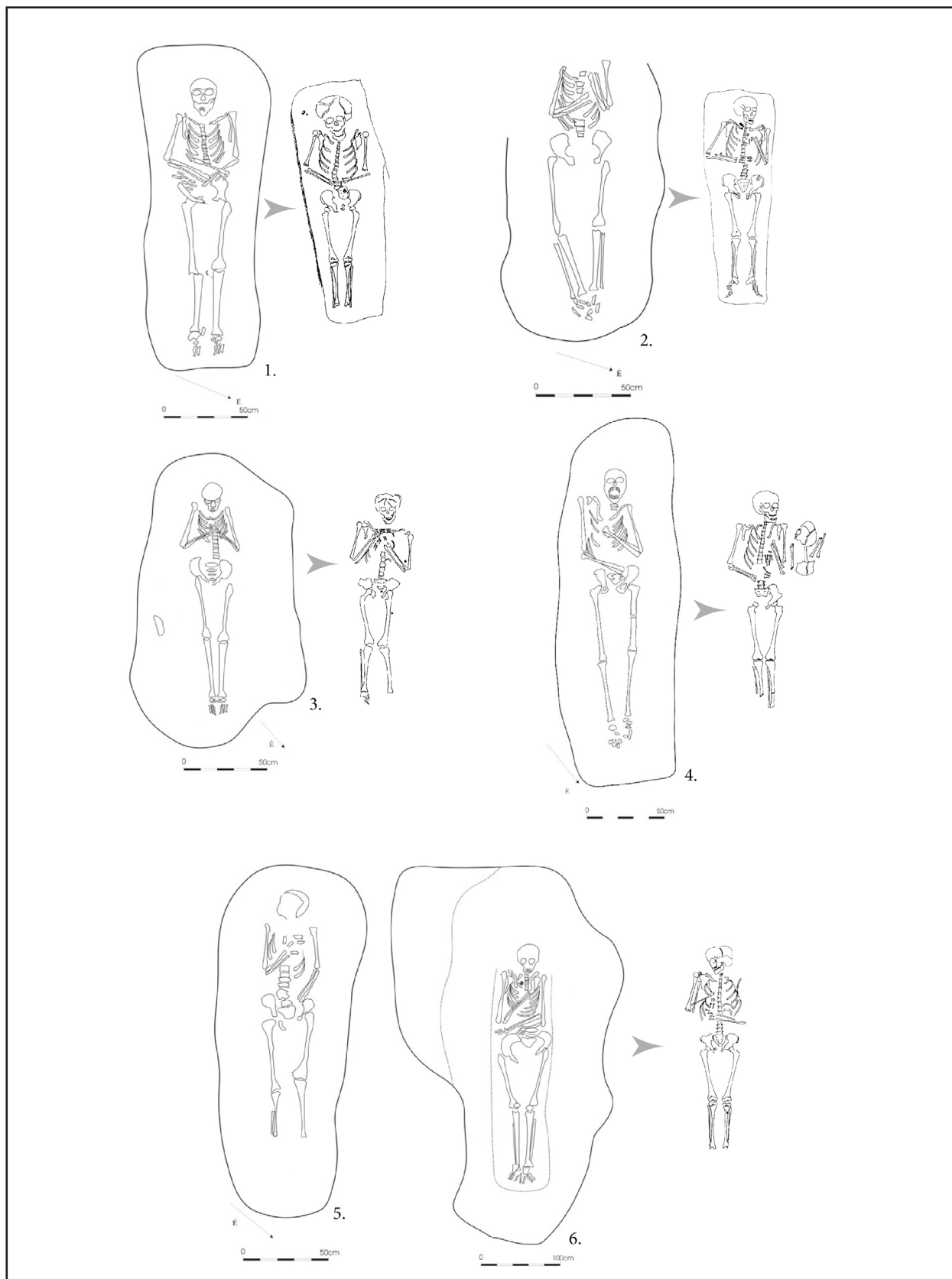
3. tábla. Dombóvár-Tesco. 1, 5: DTQ042. sír és fülesgomb melléklete (DTQ042J1); 2: DTQ050. állva eltemetett nő sírja; 3–4: DTQ151. állva eltemetett leány és sírjába hajított gyöngyök az ízületek között

4. tábla. Dombóvár-Aldi. 1–2: A feltárt terület térképe és légi fotója; 3–4: Az ábrahádi cisztercita monostornak a középkori malom építéséhez másodlagosan felhasznált gótikus faragványai az egykori malomtó alján

5. tábla. Dombóvár-Aldi, kerámialeletek. 1–3: T keresztmetszetű permű, gyorskorongon készült bográcsok töredékei; 4–5: Kézi korongolású edények töredékei; 6–7: Vörösre égetett, úgynevezett bosnyák kerámia töredékei; 8: Lábos töredéke; 9–11: Írókázott és sgraffitos táltöredékek a 18. század elejéről

6. tábla. Bátaszék-Diós, 16–18. századi sírok kartartása és jázsági párhuzamaik (SELMECZI 1992a alapján).
 1: BDQ01. sír – Négyszállás I. 86. sír; 2: BDQ07 – Négyszállás I. 78. sír; 3: BDQ02 – Négyszállás I. 40. sír;
 4: BDQ20 – Négyszállás I. 107. sír; 5–6: BDQ08., BDQ15 – Négyszállás I. 79. sír

Recently Discovered Finds in Tolna County Dated between the 16th and 18th Centuries and Associated with Peoples Coming from the Direction of the Balkans

In our study, we are presenting archaeological assemblages dated between the 16th and 18th centuries and linked to South Slavic ethnic groups, which came to light in Tolna County in the last decade and a half. The identification of their ethnic background and separating their archaeological heritage is a much more complex issue than we had previously assumed on the basis of the cemeteries discovered at Zombor-Repülőtér and Dombóvár-Békató. Instead of a typochronologically well-identifiable archaeological material, we are dealing with a rather obscure picture unfolding from the combined study of various types of evidence (i.e. church historical, historical, ethnographical, and archaeological data). In our study, we present the findings of the following archaeological excavations: 1. Bonyhád-Forberger Street (2015), 2. Bonyhád-Tesco (2007), 3. Dombóvár-Tesco (2007), 4. Dombóvár-Aldi (2009), 5. Dombóvár-Radnóti Street (2011), 6. Mórágý-Rascian cemetery, 7. Bátaszék-Diósd (2008), 8. Bátaszék-Lajvér (2015), and 9. Várdomb-Sárpilis junction (2007).

During the excavations carried out in the areas of late medieval and Ottoman-period Bonyhád, Dombóvár, and Kesztlöc (Várdomb), we observed a new type of pottery in the Carpathian Basin, the so-called pot ovens. In contrast to clay cauldrons, jugs, and baking bells, the parallels of which are used by several ethnic groups in the Balkans up to now, we found the analogues of pot ovens much farther away, in the region of Imereti in Georgia, south of the Caucasus Mountains. Bread is still made there today in relatively small, portable vessels, which are similar to large cooking pots.

Regarding the settlements and cemeteries belonging to this foreign ethnic group, it should be emphasised that they are always located in “vacant” areas, in isolation. Pottery finds from Kesztlöc dated before the appearance of the Rascians and the later ceramics discovered in Mórágý are fundamentally different in their composition, which points to a lack of continuity and is suggestive of an ethnic group that was closed in all respects, having no antecedents or aftereffects. This is how the settlement and the subsequent leave of the Balkan population took place in this area.

During our research into where the administrative centre of medieval County Tolna could have been located, the case of Csernyéd has attested to that the Rascians still represent a continuity of memory in the disrupted process.

Based on the above, we can conclude that the Balkan types of pottery and artefacts – pot ovens and baking bells, for example – have parallels that point very far both in time and space. The special character of the anthropological material is quite evident. However, the mixed customs and the hypothesised advanced social care reveal the image of a population that was mixed at least in terms of ethnicity, with characteristics some of which are still common among the Iranian peoples. Spatial isolation indicates a different economy and mentality, a specific relationship with the landowner and other ethnic groups, and ultimately a different social composition and hierarchy, as well as a special attitude to property.

Novi nalazi u županiji Tolna iz 16–18. veka vezani za narode koji su pristigli iz pravca Balkana

U našoj studiji predstavljamo grupu arheoloških nalaza vezanu za južnoslovenske narode koja je otkrivena zadnjih petnaest godina u županiji Tolna i datira iz 16–18. veka. Utvrđivanje etničke pripadnosti ovih nalaza i razdvajanje njihovog arheološkog nasleđa mnogo je složenije pitanje nego što smo na osnovu groblja na lokalitetima Sombor-Aerodrom ili Dombovar-Žablje jezero ranije mislili. Umesto tipohronološki dobro definisanih nalaza, na osnovu zajedničkog ispitivanja više vrsta izvornih materijala (istorija crkve, istorija, etnografija i arheologija), pred nama se otkriva manje tačna slika. U našoj studiji opisujemo rezultate sledećih arheoloških iskopavanja: 1. Bonjhad-ulica Forberger (2015), 2. Bonjhad-Tesco (2007), 3. Dombovar-Tesco (2007), 4. Dombovar-Aldi (2009), 5. Dombovar-ulica Radnoti (2011), 6. Morađ-Racko groblje, 7. Batasek-Diošd (2008), 8. Batasek-Lajver (2015), 9. Vardomb–raskrsnica Šarpiliši (2007).

Tokom iskopavanja u oblastima iz kasnog srednjeg veka i turskog perioda, Bonjhad, Dombovar i Kestelc (Vardomb), uočili smo novu vrstu grnčarije u Karpatskom basenu: peć u obliku lonca. Međutim, paralelu njene upotrebe pronašli smo veoma daleko (za razliku od zemljanih kotlića, krčaga i zemljanih poklopaca, čije paralele i danas koriste mnoge etničke grupe na Balkanu): na južnoj strani Kavkaza, koja pripada Gruziji, u provinciji Imeret, hleb se i danas pravi u sličnoj manjoj pokretnoj peći, nalik na veći lonac.

Važno je istaći da se naselja i groblja stranih etničkih grupa uvek nalaze na „praznim” prostorima, odvojeno od ostalih nalazišta. Sastav keramičkog materijala u mestu Kestelc datiran na period pre dolaska Raca i sastav keramike u mestu Morađ iz kasnijeg perioda radikalno se razlikuju, što ukazuje na nedostatak kontinuiteta jedne u svakom pogledu zatvorene zajednice, koja se u vidu balkanskog stanovništva na ove prostore doselila i ove prostore napustila bez prethodnih i posledičnih uticaja.

Černjed je tokom određivanja centra srednjovekovne županije Tolna ipak dokazao da Raci zastupaju neku vrstu kontinuiteta u ovom procesu.

Ukratko, možemo reći da kada se radi o vrstama balkanske keramike i predmeta – kao što su na primer peći u obliku lonca i zemljani poklopci – bili smo suočeni sa paralelama koje nas upućuju veoma daleko u vremenu i prostoru. Razlučivanje antropološkog materijala je jasno, međutim, pomešani običaji i pretpostavka razvijene socijalne brige projektuju sliku etnički u najmanju ruku mešovitog društva, koje na sebi nosi tipične karakteristike današnjih iranskih naroda. Prostorna odvojenost odnosi se na različitosti u ekonomiji, mentalitetu, u specifičnom odnosu prema zemljoposjedniku i drugim etničkim grupama, u krajnjoj liniji u drugačijoj društvenoj strukturi i drugačijem odnosu prema imovini.

